Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/158793

File ID	158793
Filename	Hoofdstuk 4: 'Vrijheijt van neering en functie' : ruimtelijke ordening in de zeventiende-eeuwse stad

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	De grote uitleg van Amsterdam : stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw
Author	J.E. Abrahamse
Faculty	Faculty of Humanities
Year	2010
Pages	346, 127

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/326570

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

Deel II: Het functioneren van de stad

Hoofdstuk 4. 'Vrijheijt van neering en functie': ruimtelijke ordening in de zeventiende-eeuwse stad

4.1 Inleiding en voorgeschiedenis: 'De constitutie der stadt'

Met de stadsuitbreidingen van de zeventiende eeuw werd het grondgebied van de stad vijfmaal zo groot. Wat in 1600 nog de gehele stad was, met daarin alle mogelijke (ook industriële) functies, was enkele decennia later het centrum van de nieuwe handelsmetropool. Hier breidden commerciële, bestuurlijke en administratieve functies zich uit in representatieve gebouwen als de beurs, het stadhuis en het hoofdkwartier van de VOC. Door de enorme groei was 'de constitutie der stadt' zodanig gewijzigd dat ingrijpen in de ruimtelijke orde onvermijdelijk was. De uitbreiding van het stedelijk grondoppervlak leidde tot de noodzaak en de mogelijkheid om te komen tot een zekere mate van functiescheiding. De maatregelen waren meestal gericht op een beperkt gebied, waarbij in eerste instantie de grachtengordel de aandacht had. Anderzijds was voor een aantal bedrijfstakken een sectorgericht beleid ontwikkeld, bijvoorbeeld door het aanwijzen van concentratiegebieden of het ter beschikking stellen van terreinen en gebouwen. Hierbij vond altijd een belangenafweging plaats tussen economische waarden en aspecten van ruimtelijke ordening.

De ruimtelijke ordening was geen nieuwe uitvinding. Al in de oudste keurboeken van Amsterdam staan regels die gericht waren op de verdeling van functies over het grondgebied. Er bestonden in eerste instantie drie concrete aanleidingen voor maatregelen die bepaalde functies uitsloten in delen van de stad. Milieuvervuiling en het daaruit voortvloeiende gevaar voor de volksgezondheid, brandgevaar en ruimtegebrek in de stad waren de motieven voor uitplaatsing van bedrijven of eisen aan de vestiging. Voor sommige bedrijven speelde een combinatie van deze drie. Sommige bedrijfstakken kregen meer aandacht van het stadsbestuur dan andere. Een motief dat in de zeventiende eeuw nieuw was, was het aanzien, of liever het gebrek daaraan, van sommige bedrijfsbebouwing. Dit motief stond nooit op zichzelf, maar speelde na de derde vergroting een rol bij besluiten over het toestaan van bedrijvigheid. Een laatste motief, dat incidenteel een rol speelde, was de manipulatie van de grondprijs: het stadsbestuur wilde altijd een maximale opbrengst. Soms speelde de ruimtelijke ordening hier een rol in.

Met de tweede uitleg van 1585-1586 vond een herschikking van functies plaats. In 1591 werden maatregelen afgekondigd tegen brandgevaarlijke bedrijvigheid en zware chemische vervuiling. De reden lag in de volksgezondheid: nieuwe ververijen mochten alleen worden gevestigd in de toen nieuwe uitbreiding ten noordoosten van de Kloveniersdoelen tot aan de Sint-Anthonisdijk. Bestaande ververijen mochten nog drie jaar in bedrijf blijven; daarna moesten ze sluiten. Voor bedrijven die met giftige of bijtende stoffen als 'rottecruyt, coperroot, aluyn, wijnsteen' werkten gold een termijn van twee jaar. Ook het oprichten van zeepziederijen en brouwerijen 'sonder goede voorsichtigheyt ende op onbequame plaetsen', leidde tot vervuiling, stank en brandgevaar en werd aan banden gelegd. Hier werd geen zonering gehanteerd maar een vergunningenstelsel: niemand mocht een zeepziederij of brouwerij beginnen zonder toestemming van het stedelijk gerecht. De straf was een boete van 100 carolusgulden en onmiddellijke sloop van het bedrijf. In 1595 werd het gebied waar ververijen zich mochten vestigen uitgebreid in oostelijke richting.[1665]

Voor een veel ruimere categorie bedrijven, namelijk ieder bedrijf waar gebruik werd gemaakt van stookgaten, schoorstenen of ovens, werden ook nieuwe regels gesteld. De betreffende faciliteiten moesten bij nieuwe aanleg of wijzigingen worden voorgelegd aan het gerecht en de rooimeesters. Deze zouden de situatie ter plaatse inspecteren; de installaties mochten alleen worden aangelegd als het brandgevaar niet te groot was.[1666] Het aanvragen en verlenen van deze vergunningen werd al snel gebruikelijk. Er zijn allerlei rekesten van edelsmeden, tingieters en andere bedrijven die met vuur werkten bewaard, waarin wordt gevraagd om toestemming voor fornuizen, ovens en distilleerketels.[1667] Pakhuizen en loodsen voor

[1665] SAA 5025-8 (Vroedschap) 185 (13 november 1595); SAA 5025-10 (Vroedschap) 288-289 (21 augustus 1615).
[1666] Keur d.d. 10 april 1591: Van Dillen 1929, 485-486.
[1667] Zie bijvoorbeeld: SAA 5039-90 (Rekesten inzake vergunningen of klachten betreffende buurten, straten en percelen), no. 933, 935, 936.

teeropslag en (hennep)drooghuizen ten behoeve van lijnbanen werden alleen toegestaan op plaatsen waar het brandgevaar niet te groot was.[1668] Ondanks protesten van de lijnslagers moesten hun drooghuizen buiten de vestingwerken worden geplaatst.[1669] Ook bij het zoeken van een plaats voor een busgieterij was brandgevaar het belangrijkste criterium.[1670] De praktijk van vergunningverlening op basis van rekesten is tot ver in de achttiende eeuw voortgezet. In het Rechterlijk Archief bevindt zich een aantal registers met rekesten aan de schepenen, waarin de beoefenaars van zeer uiteenlopende bedrijven toestemming vragen voor het plaatsen van ovens, kachels of ketels.[1671]

In 1597 verzocht de Compagnie van Verre, een van de voorlopers van de VOC, om een bestaande loods op Marken te mogen gebruiken als bakkerij. Er moesten grote hoeveelheden brood komen voor een vloot naar Oost-Indië. Hier gaven economische belangen de doorslag. Het bevorderen van de bedrijvigheid en de scheepvaart, maar vooral de inkomsten die de stad uit accijnzen tegemoet kon zien, leidde ertoe dat de compagnie meteen toestemming kreeg. De schepenen zouden nog wel langskomen om te kijken wat er eventueel nog aan de loods moest worden veranderd met het oog op brandgevaar.[1672] Uit het volgende zal blijken dat het beleid met betrekking tot de ruimtelijke ordening uitging van het idee dat overheidsingrijpen slechts in uiterste noodzaak wenselijk was. Vrije vestiging van bedrijven was het uitgangspunt.

4.2 De grachtengordel: Amsterdam als woonstad

4.2.1 Regelgeving voor de grachtengordel: verkaveling en bouwvolume

De derde vergroting bestond uit duidelijk onderscheiden gebieden. De belangrijkste innovatie was de aanleg van een gebied dat bestemd was voor het wonen. De Herengracht en de Keizersgracht waren woongrachten. De Prinsengracht was in de eerste plaats een verkeersader, met aan weerszijden pakhuizen en bedrijfsgebouwen. Op veel plaatsen werd markt gehouden op de kades. De Prinsengracht vormde daarmee de scheiding tussen de grachtengordel en de buitenstad, die een veel meer gemengd karakter had en waar nauwelijks restricties golden. Deze ordening was het gevolg van de uitsluiting van andere functies uit de grachtengordel behalve het wonen, waarbij de verkaveling, de regelgeving en de grondprijzen zodanig waren dat ze alleen bereikbaar waren voor de meer bemiddelden. Functionele en esthetische ambities gingen samen met de noodzaak om een hoge grondopbrengst te genereren. Veel besluiten over functies en bouwregelgeving aan de grachten vielen vlak voor de veiling van de grond. Het stadsbestuur trachtte de grondprijs op te drijven door te zorgen voor een optimaal woonmilieu aan de grachten. Dit gebeurde in eerste instantie door het dwingend opleggen van restricties aan het bouwvolume. Pas later werden ook functies uitgesloten.

De bouwdiepte aan de grachten werd gereguleerd: aan de Herengracht mocht de eerste 110 voet (31 meter) vanaf de straat naar believen worden bebouwd. Hier gold geen maximum bouwhoogte. Achter de voorgeschreven achtergevelrooilijn mocht niet hoger worden gebouwd dan 10 voet, ofwel 2.80 meter. Dit was genoeg om de bouw van schuttingen en eenlaags bijgebouwen, zoals privaten en zomerkeukens, mogelijk te maken; deze regel was erop gericht om de bebouwingsdichtheid te verlagen en grote stadstuinen te creëren. Deze waren op zich strikt privé en alleen toegankelijk voor hun eigenaren, maar droegen door hun aaneengesloten ligging sterk bij aan een nieuw stedelijk woonmilieu.[1673] Een zeventiende-eeuwse aanprijzing van een grachtenpand spreekt van 'schoone uytsight over veele Thuynen'.[1674]

De dwarsstraten waren bedoeld voor bedrijven en winkels. De bouwvoorschriften voor de dwarsstraten tussen de Herengracht en de Keizersgracht waren met name gericht op het maximaliseren van het woongenot aan de grachten. Hier werd – voor het eerst in Amsterdam – een maximum bouwhoogte geïntroduceerd. De zijmuren van de panden in de dwarsstraten mochten niet hoger zijn dan 30 voet, ofwel 8,5 meter. Dat kwam in de praktijk neer op twee

[1668] SAA 5025-8 (Vroedschap) 420 (12 november 1597).
[1669] SAA 5025-8 (Vroedschap) 421 (16 november 1597).
[1670] SAA 5025-8 (Vroedschap) 535-536 (8 mei 1598).
[1671] Van Eeghen 1952.
[1672] SAA 5025-8 (Vroedschap) 426-427 (1 december 1597).
[1673] SAA 5025-10 (Vroedschap) 201 (4 januari 1614).
[1674] Ottenheym 1989, 232. Voor de inrichting en beplanting van de tuinen kon men terecht bij een 'florist': De la Fontaine Verwey, Van Eeghen en Roosegaarde Bisschop 1976, 506.

bouwlagen met een kap. Deze maatregel moet zijn genomen in verband met de bezonning van de keurtuinen. Ook voor privacy werd gezorgd: er mochten in de achtergevels van de huizen aan de dwarsstraten geen ramen komen die uitzicht boden op de grachtentuinen. Er mochten alleen bovenlichten worden aangebracht op minimaal acht voet (2,26 meter) boven de verdiepingsvloeren. Zo waren de huizen voldoende verlicht, maar hadden de bewoners van de dwarsstraten geen uitzicht over de grachtentuinen. Deze regel gold voor alle verdiepingen boven de begane grond. Op de begane grond stond het de eigenaren van keurtuinen vrij om de bewoners van de dwarsstraten het zicht op de tuinen te ontnemen door de bouw van een schutting.[1675]

Met de verkaveling op de hoeken van de grachten en de dwarsstraten kon het stadsbeeld worden beïnvloed: die was zodanig dat alle hoekpanden aan de Herengracht met hun voorgevel aan de gracht zou komen te staan. Op deze manier zouden de geleding en de continuïteit van de gevelwand niet worden onderbroken door zijgevels van panden, die in vergelijking met de voorgevels een meer gesloten en weinig representatief karakter hadden. Dit is lang niet overal gelukt: op veel hoeken hebben de panden door herverkaveling een andere oriëntatie gekregen. Dit is veroorzaakt door het commerciële gebruik van de panden in de dwarsstraten, dat een voorgevel aan de drukke straat vereiste. De diepte van de stoepen was afhankelijk van de breedte van de straat. In straten tot twintig voet breedte mochten de stoepen twee voet de straat insteken. Bij straten van 25 en 30 voet werd dit 2,5 en drie voet. Aan de kleine grachten mochten de stoepen drie voet diep zijn; aan de grote grachten waren de kades breder en mochten de stoepen vier voet diep worden.[1676]

Toen in 1614 de veiling van de percelen aan de nieuwe westkant van de Herengracht begon, deelde men de potentiële kopers mee dat de kades niet dertig, maar 38 voet (dus 10,75 meter in plaats van 8,5 meter) breed zouden worden. De kade aan de westkant zou hiermee tien voet (2,83 meter) breder worden dan die aan de overkant. Hiertoe zou de gracht worden versmald tot 58 voet. Een brede kade werd geprefereerd boven breed water; zoals gewoonlijk werden alle aspecten die de prijs zouden opdrijven benadrukt bij de aanvang van de veiling. Dit gegeven zou later aan de Keizersgracht opnieuw een rol spelen. Nog vóór de uitvoering is men teruggekomen van dit asymmetrische profiel en is de kade volgens het besluit van 5 maart 1613 aangelegd.

Er zijn geen schadeclaims ingediend naar aanleiding van deze zaak. Blijkbaar was een kade van 30 voet ook genoeg. De aarde van de geslechte wal zou samen met de aarde die vrijkwam bij het uitgraven van de Herengracht worden gebruikt om de oude stadsgracht te dempen. De resterende aarde zou langs de bouwpercelen worden gelegd als aanvullend ophogingsmateriaal.[1677] Deze maatregel kwam de grondopbrengst ten goede: gehoogde percelen waren meer waard.

Ook aan de oostzijde van de Keizersgracht werd een beperking opgelegd aan het bouwvolume. Bebouwing mocht niet dieper komen dan 100 voet (28 meter) achter de voorgevelrooilijn.[1678] Het motief hiervoor lag in de bescherming van het woonmilieu aan de Herengracht. Dat blijkt uit de considerans van de keur waarin de bouwvoorschriften werden geregeld. Die werden niet alleen tot 'ciraet van de stadt', maar ook voor het 'gemeene beste van de ingeerffden, so op de [...] Keijsersgraft als op de Heerengraft' ingesteld, waarbij gemeld werd dat de erven aan de Keizersgracht 'tegen den anderen [de erven aan de Herengracht] zijn responderende'.[1679] Gevestigde belangen speelden een grote rol, maar ook de aansluiting op de Herengracht zou de opbrengst zeker ten goede komen. Men zou de percelen aan de Keizersgracht verkopen op dezelfde manier, onder dezelfde voorwaarden en met dezelfde servituten als de erven aan de Herengracht. In de resoluties werd nogmaals expliciet vermeld dat

[1675] Ramen mochten niet hoger komen dan acht voet (2.26 meter) boven maaiveldniveau. Er mochten overigens wel ramen in de achtergevel komen als er een plaatsje zou worden aangelegd tussen de achtergevel en de erfscheiding. Hieraan werd geen minimale maat verbonden: SAA 5039-179 (Register van verkochte erven) 27-28 (22, 23, 28 en 29 januari 1614). Men had er niet aan gedacht om (uitzicht)platten te verbieden, zoals dat voor het volgende bouwblok wel gebeurde: SAA 5025-10 (Vroedschap) 286 (13 juli 1615): Zantkuijl 1978.
[1676] SAA 5020-12 (Keurboek I) 44vo-45 (15 april 1614).
[1677] SAA 5039-179 (Register van verkochte erven) 27-28 (22, 23, 28 en 29 januari 1614).
[1678] SAA 5025-10 (Vroedschap) 286 (13 juli 1615).
[1679] SAA 5020-12 (Keurboek I) 72vo-73 (19 november 1615).

de maximale bebouwingsdiepte 100 voet was en dat tuinen verplicht waren.[1680] Met dit besluit was de instelling van de 'keurblokken' een feit.

De Keizersgracht kreeg een ander karakter dan de Herengracht, niet alleen vanwege de ligging maar ook vanwege de eigendomsverhoudingen. De Herengracht lag op grond die vrijkwam door de sloop van de vestingwerken. Deze grond werd uitgegeven uit stadseigendom. Alle grond aan de Herengracht werd verkaveld en in openbare veiling gebracht. Op de Keizersgracht gebeurde dat niet: daar werd een groot aantal erven uitgegeven als schadeloosstelling voor onteigende en verdolven gronden.[1681] De Keizersgracht lag grotendeels op particulier terrein. Lang niet alle grond aan de Keizersgracht veranderde van eigenaar: de bezitter van een perceel dat met de uitleg werd herverkaveld, mocht zijn grond houden tegen betaling van een vergoeding voor de waardestijging (melioratie). Dit legde beperkingen op aan de regelgeving. Die lagen vast in keuren en in erfdienstbaarheden of servituten. Een keur was een door het stadsbestuur uitgevaardigde regel met een publiekrechtelijk karakter, een servituut was een privaatrechtelijke afspraak. Over het algemeen maakte deze deel uit van de voorwaarden van een contract dat werd gesloten door de burgemeesters en de koper van één of meerdere percelen. Een servituut gold alleen voor de in de koop betrokken percelen. Voor grond die niet was onteigend kon de stad op deze wijze geen regels stellen. Dit leidde ertoe dat het aanleggen van stegen op delen van de Keizersgracht niet verboden was. Het stadsbestuur vreesde dat hierdoor aan de achterzijde van de duur geveilde kavels aan de Herengracht op de diepe kavels enclaves met kleinere, goedkopere en minder mooie huizen zouden kunnen ontstaan. Immers, voor een grondeigenaar die als speculant/projectontwikkelaar wilde optreden zou het bedrijfseconomisch zeer aantrekkelijk zijn om een kavel midden in de mooiste buurt van Amsterdam te splitsen tot kleinere kavels, die door middel van een steeg te ontsluiten, en een groot aantal kleine huisjes te bouwen voor de verkoop of de verhuur. De vroedschap besloot daarom dat *daetelijck* en *voor de vercoopinge* (deze formulering liet niets aan duidelijkheid te wensen over) een keur zou worden uitgevaardigd en gepubliceerd waarin de aanleg van stegen aan de oostzijde van de Keizersgracht verboden werd.

Samen met de soepeler bouwregelgeving geeft de eigendomsverhouding een verklaring voor de wat mindere statuur van de Keizersgracht. Op de Herengracht werd de grond zeer duur verkocht. Wie er wilde wonen moest erg veel betalen voor een bouwperceel. De grondprijs aan de Keizersgracht lag daar ver onder.[1682] Op de Keizersgracht werd bovendien een deel van de grond uitgegeven aan voormalige eigenaren die inmiddels elders woonden en dus minder geïnteresseerd waren in de toestand van de gracht. Deze eigenaren hadden minder belang bij de inrichting van de buitenruimte. Dat bleek ook in 1616, toen men zo ver was dat men het water in de Keizersgracht zou inlaten: de kademuren, die door de bewoners moesten worden aangelegd en onderhouden, zaten nog vol gaten en zouden hierdoor kunnen instorten.[1683] De aanleg van het voetpad langs de huizen (dat door de eigenaren moest worden aangelegd) verliep evenmin probleemloos.[1684] Van *civic pride* lijkt hier weinig sprake; men liet de zaken op hun beloop.

Stedenbouw en ruimtelijke ordening werden bedreven vanuit het bouwblok, niet vanuit het aanzicht van de gracht. Het beleid was niet zozeer gericht op de samenhang of symmetrie van de straatwanden aan beide zijden van een gracht maar vooral op het creëren van een aangenaam woonmilieu door te zorgen voor groen en rust. De regelgeving die bevordering van de welstand en het woonmilieu beoogde, zoals de beperking van het bouwvolume en het verbod op de aanleg van stegen werd niet per gracht maar per bouwblok ingesteld.

Smaldelen was aan de oostzijde van de Keizersgracht verboden, maar aan de westzijde niet. Jan Egbertsz, koopman in hop, kon of wilde deze regeling niet goed volgen. Hij was van plan om zijn geld niet langer alleen met de handel te verdienen: hij ging vastgoed ontwikkelen, net als veel tijdgenoten. Hij kwam op 18 januari 1616 met het verzoek om aan de oostzijde van de Keizersgracht een gang te mogen aanleggen om daarmee de huisjes te ontsluiten die hij op het

[1680] SAA 5025-10 (Vroedschap) 294 (17 november 1615).
[1681] Van Eeghen 1976, 117.
[1682] Jansen 1960, 62-64.
[1683] De bewoners werden verplicht de gaten binnen een maand te dichten: SAA 5020-12 (Keurboek I) 106 (16 september 1616).
[1684] SAA 5020-12 (Keurboek I) 106vo-107 (5 november 1616).

binnenterrein wilde bouwen.[1685] Hij had zes kavels gekocht, twee aan de oostzijde van de Keizersgracht, ten noorden van de Hartenstraat, en vier op de westzijde, ten noorden van de Reestraat.

De vroedschap verbood hem zijn bouwplan uit te voeren en besloot naar aanleiding van zijn verzoek om een keur uit te vaardigen waarin de aanleg van stegen aan *beide* zijden van de Keizersgracht verboden werd. Hiermee werd het dichtbouwen van binnenterreinen verder aan banden gelegd. Jan Egbertsz was niet van zins om de erven conform de wil van de vroedschap met mooie grachtenpanden te bebouwen. Hij verkocht de beide kavels aan de oostzijde van de Keizersgracht nog datzelfde jaar.[1686] Het beleid met betrekking tot de aanleg van stegen werd consequent uitgevoerd en was ook op de lange termijn succesvol. In de bouwblokken tussen de Herengracht en de Keizersgracht zijn geen stegen te vinden, en evenmin aan de westzijde van de Keizersgracht.

Op 13 juli 1615 werden de verkaveling en de bouwvoorschriften voor de blokken tussen de Keizersgracht en de Prinsengracht vastgesteld: hier zouden de percelen 20 voet breed en 150 voet diep (5,66 bij 42,45 meter) worden.[1687] Dit was aanmerkelijk smaller dan in de blokken tussen Herengracht en Keizersgracht. De breedte van 20 voet komt overeen met de gebruikelijke perceelbreedte in de dwarsstraten en de Jordaan. Een ander belangrijk verschil was het ontbreken van een achtergevelrooilijn: de kavels mochten geheel worden bebouwd. Hiermee werden deze bouwblokken opengesteld voor de bouw van pakhuizen, een bouwtype waarbij werd gestreefd naar maximaal volume en dat vrijwel altijd het gehele perceel innam. Hier werden nauwelijks tuinen aangelegd; de meeste binnenterreinen speelden een rol in de bedrijfsvoering langs de Prinsengracht, die vanaf het begin diende voor verkeer en bedrijvigheid. Er was dus ook geen behoefte aan regelgeving voor de dwarsstraten. Er waren geen tuinen, dus werd ook niet voorgeschreven dat er geen ramen in de achtergevel en geen platte daken waren toegestaan.[1688] De bruikbaarheid van de percelen voor 'allerley neringe' kreeg hier prioriteit boven de woonfunctie.

4.2.2 'Grote vuiligheden': het gebruik van de grachten

Vaak wordt aangenomen dat de grachtengordel van meet af aan was bestemd tot woongebied, met uitsluiting van andere functies. Dit is onjuist. Aanvankelijk werden vooral restricties opgelegd aan het bouwvolume en nauwelijks aan functies. Er was bij de derde vergroting geen algemene maatregel van kracht die overlastgevende bedrijvigheid van de Herengracht en de Keizersgracht weerde.

Aan de Herengracht waren alleen kuiperijen, smederijen en andere bedrijven waar aambeelden werden gebruikt, bij servituut verboden. Deze zwaarste categorie bedrijven veroorzaakte rookoverlast, brandgevaar en lawaai ('geclop'). Andere bedrijvigheid was wel toegestaan.[1689] De regelgeving met betrekking tot bedrijfsvestiging week nauwelijks af van die op veel andere plekken in de stad.[1690] Sommige categorieën bedrijven die milieuhinder veroorzaakten, zoals stank en water- en bodemverontreiniging, waren wel degelijk vertegenwoordigd in de grachtengordel. Het beleid voor de grachten was niet wezenlijk anders dan dat voor de rest van de stad; de reacties op bedrijfsvestiging wel. Deze bepaalden uiteindelijk het beleid.

De vestiging van bedrijven begon meteen toen de bebouwing van de Herengracht op gang kwam. Jacob Pietersz Nachtglas was in de zomer van 1615 bezig om aan de Herengracht een grote mouterij te bouwen.[1691] Zijn buren stelden dit niet op prijs. De vestiging van de mouterij zou leiden tot ernstige overlast voor de omwonenden in de vorm van stank, vrachtverkeer en het volzetten van de kade.[1692] Een pikant detail: de initiatiefnemer was de zoon

---

1685 SAA 5025-10 (Vroedschap) 307 (18 januari 1616).
1686 Zie de uitgiftekaart van de Keizersgracht: SAA 5039-176C (Kaartboek C Thesaurieren ordinaris).
1687 SAA 5025-10 (Vroedschap) 286 (13 juli 1615).
1688 SAA 5025-10 (Vroedschap) 286 (13 juli 1615).
1689 SAA 5039-179 (Register van verkochte erven) 26-67 (22, 23, 28 en 29 januari 1614).
1690 SAA 5025-8 (Vroedschap) 77-79 (22 januari 1595).
1691 Nachtglas had ook twee erven aan de oostzijde van de Keizersgracht gekocht, tussen de Brouwersgracht en de Herenstraat: no. 16 en 17.
1692 SAA 5020-12 (Keurboek I) 46vo (15 april 1614); Zie ook de keur d.d. 5 januari 1624: Van Dillen 1933, 517.

van oud-fabrieksmeester Pieter Jacobsz Nachtglas, die als geen ander bekend moet zijn geweest met de regelgeving.[1693]

Het stadsbestuur benaderde Nachtglas met de mededeling dat hij de bouw moest stopzetten en dat men vervolgens zou bezien hoe men hem schadeloos kon stellen. Maar Nachtglas trok zich daar niets van aan en nam de mouterij in gebruik.[1694] Men kon hem niet dwingen: nergens stond dat hij geen mouterij mocht bouwen. Hij hield zich precies aan de regels. Het gebouw stond dwars achter de hoofdbebouwing op de Herengracht achter de huidige huisnummers 30-34 (afb. 112). Nachtglas had op twee percelen drie betrekkelijk ondiepe huizen gebouwd; door een poort kwam men op het achterterrein waar de mouterij stond. Deze was veel hoger dan tien voet maar stond vóór de hoogtescheidingslijn die bij servituut was vastgelegd op 110 voet achter de rooilijn. De mouterij heeft gefunctioneerd tot 1645. Toen wist een van de achterburen aan de Keizersgracht het gebouw aan te kopen; deze nieuwe eigenaar nam het gebouw in gebruik als pakhuis.[1695]

Naar aanleiding van de zaak rond de mouterij van Nachtglas werd in de raad voorgesteld om brouwerijen, zeepziederijen, mouterijen, geelgieterijen en 'andere diergelijcke huysen ende neringen' niet meer toe te laten aan de Herengracht en aan de oostzijde van de Keizersgracht. Het bleef bij een voorstel: men kwam niet meer terug op het onderwerp van de schadelijke bestemmingen.

Het bestuur heeft deze laksheid nog twee jaar kunnen volhouden. In 1618 verzochten de bewoners van de blokken tussen de Herengracht en de Keizersgracht de vroedschap om een verbod op de bouw en uitoefening van zeepziederijen en andere 'onbuyrlycke ende periculose neringen'. Het rekest was ondertekend door alle bewoners van het gebied, op twee of drie na. Of deze 'twee of drie' zelf zeepzieder van beroep waren is niet bekend. De aanleiding voor de klacht was de bouw van een zeepziederij door Jan Claesz Oom aan de Keizersgracht. Oom meende dat zijn bedrijfsgebouw zou strekken 'tot ciragie van de stadt ende den plaetse aldaer' maar zijn buren dachten daar heel anders over. Hij moest de bouw van zijn bedrijf stoppen.[1696] De zeepziederij was een olieverwerkende industrie en was brandgevaarlijk (afb. 113). Om die reden was deze bedrijvigheid al in de middeleeuwen verbannen uit het centrum van de stad. Zeperijen waren vanwege het brandgevaar al vroeg in stenen gebouwen ondergebracht.[1697] De eensgezindheid van de grachtenbewoners deed de vroedschap besluiten om zeperijen te verbieden in de bouwblokken tussen de Herengracht en de Keizersgracht. Als een van de redenen voor het verbod werd genoemd dat de bebouwing aan deze grachten een zeer voornaam karakter droeg. Men spreekt van 'de heerlycke getimmerten ende thuynen aldaer geset, ende toegemaeckt, ende die noch apparentelyck meer geset, ende toegemaeckt zullen worden'. Hiermee waren zeperijen weliswaar verboden, maar over andere overlastgevende en gevaarlijke bedrijven wordt met geen woord gerept in het halfslachtige besluit en de uitwerking tot keur, terwijl men nu uit ervaring wist dat alleen goede bedoelingen onvoldoende effect hadden.[1698]

De bouwgolf die zich na de derde uitleg meester maakte van de stad leidde tot bloei van de bouwmaterialenhandel, ook aan de grachtengordel.[1699] De steenkopers trokken zich weinig aan van regels. Zij legden de kades langs de grachten vol met steen, zodat anderen er nauwelijks meer langs konden. De sleelieden werden gedwongen om 'over de klinkers', dus buiten de natuurstenen rijbaan te gaan, wat ook weer verboden was. Daarom moest in 1622 snel een andere plek voor deze bedrijvigheid worden gezocht.[1700] Er werden nieuwe plekken aangewezen, waarbij

---

[1693] Zijn vader was in 1596 Frans Hendricksz Oetgens opgevolgd als fabrieksmeester: SAA 5025-8 (Vroedschap) 235 (4 maart 1596). Hij bleef in functie tot zijn dood in 1603: SAA 5025-8 (Vroedschap) 854 (14 april 1603). Hij werd door Hooft omschreven als voorbeeld van een integer bestuurder. Hij was uit de houthandel gestapt op het moment dat hij werd beroepen als fabrieksmeester 'om hem zelven zuyver ende buyten suspitie van eygensoeckentlickheyt te houden': Hooft 1871, 117.

[1694] Zie Van den Hoek Ostende 1985.

[1695] De la Fontaine Verwey, Van Eeghen en Roosegaarde Bisschop 1976, 403-405. Zie voor topografische en biografische details: Den Herder 1949 en vooral: Jansen 1965-1966; Dudok van Heel 1997, 140.

[1696] Poelwijk 1999, 422.

[1697] Dudok van Heel 1991; Poelwijk 1999.

[1698] SAA 5025-11 (Vroedschap) 114 (10 maart 1618); SAA 5020-12 (Keurboek I) 184vo (21 maart 1618).

[1699] Van Tussenbroek 2008.

[1700] SAA 5025-12 (Vroedschap) 120 (18 juli 1622). Er werd in dit stadium een aantal plekken voorgesteld: de kade bij het Leidseveer, op de Waal, de Prinsengracht of de Brouwersgracht. Uiteindelijk werden het de Brouwersgracht, de Prinsengracht tussen Leliegracht en Westermarkt en tussen de Herenstraat en de Runstraat en op de oude oostzijde

overigens werd bepaald dat de steenkopers die de kades niet belemmerden met hun handel mochten blijven zitten. Aan de Nieuwe Zijde werden de Herengracht en Keizersgracht gevrijwaard van de overlast, afgezien van het oudere oostelijke deel van de Herengracht.[1701] Overigens blijkt uit een rekest uit 1681 (57 jaar later) dat juist bedrijven die onder een dergelijke regeling vielen een grote mate van inertie vertoonden. In 1681 verzocht notaris Cornelis van Poelenburg met een aantal van zijn buren om handhaving van de regels omtrent het gebruik van de Prinsengracht door de steenkoperij. Uit een brief van een van de steenkopers blijkt dat er rond de Westerkerk op allerlei plaatsen nog steenhandels zaten. Sommige zaten er al voordat de grachtengordel was aangelegd. Ondanks de keur van 1623 en nog een aantal andere regels was de notaris kansloos: de steenkopers bleven waar ze waren en de stad was niet van plan om partij te worden in deze zaak.[1702]

Een andere bedrijfstak die men in de grachtengordel niet zou verwachten was de suikerbakkerij. Men vond bedrijfsbebouwing in de zeventiende eeuw over het algemeen lelijk, maar suikerbakkerijen waren ook nog enorm hoog, tot zes verdiepingen (afb. 114).[1703] Er werd gebruik gemaakt van opstijgende warme lucht om de suikersiroop te drogen. De vestiging van suikerraffinaderijen had grote gevolgen op het leefmilieu aan de gracht: ze 'braakten walm en stank over de omgeving uit', tot 'onlijdelijck groot verdriet, quellinge en ongerijf van de geburen'.[1704] De bedrijfstak maakte een stormachtige groei door in de eerste helft van de zeventiende eeuw – ook in de grachtengordel.[1705] Uit een notariële acte uit 1618 blijkt dat Jacob Cornelisz Pot een grote suikerbakkerij in aanbouw had aan de oostzijde van de Keizersgracht. Hij legde bij de verhuur (met een termijn van zes jaar) contractueel vast dat de suikerbakkerij vóór 1 maart 1619 gebruiksklaar zou worden opgeleverd.[1706] Ook naast het huis Bartolotti, het huidige Herengracht 168, één van de grootste en meest monumentale woonhuizen in de derde vergroting, was een suikerbakkerij gevestigd. Het gebouw kwam in 1638 in handen van koopman-regent Michiel Pauw, die het liet slopen en vervangen door een modern huis, ontworpen door de jonge architect Philips Vingboons. Hierbij werd de gang naar de suikerbakkerij op het binnenterrein dichtgebouwd.[1707] De situatie op het latere Herengracht 258 is vergelijkbaar. Ook hier, midden tussen de Hartenstraat en de Wolvenstraat, was in 1615 een suikerbakkerij opgericht. In 1640 werd deze vervangen door een groot nieuw woonhuis, eveneens naar ontwerp van Vingboons.[1708]

Kennelijk werd de vestiging van deze bedrijven toegestaan of gedoogd: men moest voor de bouw van ovens immers toestemming vragen aan het stadsbestuur. Een zaak die veel aandacht zou krijgen speelde rond de suikerbakkerij van Cornelis Nuyts aan de Herengracht. Het bedrijf was in 1616 gevestigd tussen de Leliegracht en Hartenstraat.[1709] Het enorme pand brandde af in december 1659. De schade werd geschat op maar liefst 300.000 gulden.[1710] Met de brand leek het milieuprobleem te zijn opgelost: het werd Nuyts niet toegestaan de suikerbakkerij te herbouwen.[1711] Het gebouw werd herbouwd en in gebruik genomen als suikerpakhuis. Drie jaar later vroeg zijn zoon en opvolger Elias Nuyts of de suikerbakkerij weer in bedrijf mocht worden genomen.[1712] Opnieuw kreeg hij een negatieve beschikking. Op 28 januari 1666 besloot de vroedschap om het economisch belang zwaarder te laten wegen dan het milieubelang: de

---

van het mindere deel van de Herengracht, ten zuiden van de Huidenstraat: Keur d.d. 25 april 1623: Noordkerk 1748-1778, 1001.

[1701] SAA 5025-12 (Vroedschap) 160 (31 januari 1623).

[1702] SAA 5023-7 (Groot Memoriaal) 23vo-25 (22 januari 1681).

[1703] Abrahamse 2004.

[1704] De Vries en Van der Woude 1995, 385-389.

[1705] Lesger 2004, 182.

[1706] Acte d.d. 20 december 1618: Van Dillen 1933, 315-316. Dezelfde Pot had ook een suikerbakkerij voor de verhuur gebouwd aan de westkant van de Keizersgracht: Contract d.d. 19 november 1619: Van Dillen 1933, 345-347.

[1707] Leonhardt 1979, 62-63; Dudok van Heel 1997, 138. Michiel was de zoon van Reinier Pauw (1564-1636) die onder meer als burgemeester een vooraanstaande rol in het stadsbestuur had gespeeld.

[1708] De la Fontaine Verwey, Van Eeghen en Roosegaarde Bisschop 1976, 484.

[1709] Het ging om het pand dat later het adres Herengracht 192 zou krijgen: Van Dillen 1974, 739-740.

[1710] Zandvliet 2006, 276-277.

[1711] SAA 5023-5 (Groot Memoriaal) 97 (29 januari 1663); SAA 5059-27 (Manuscript Bontemantel) 390 (15 en 23 januari 1660).

[1712] Van Dillen 1974, 739-740.

suikerbakkerij mocht weer open.[1713] Deze beslissing leidde vanzelfsprekend tot protest van de buren.[1714] Maar hierbij speelde nog iets anders: juist in deze periode werd het zuidelijk deel van de grachtengordel opgeleverd. Hier waren woningbouwpercelen te koop waarvoor veel strengere milieuregels golden. De stad was als altijd bezig de grondprijs te manipuleren en had op dat moment geen belang bij het beperken van de bedrijvigheid in de 'oude' grachtengordel. Dat zou de prijzen in het nieuwe deel zeker ten goede komen: wie écht mooi en rustig wilde wonen kon nu een perceel kopen in de Gouden Bocht – er zijn veel voorbeelden van verhuizingen van de 'oude' Herengracht naar het nieuwe deel ten oosten van de Leidsegracht.[1715] De handelsgeest van het stadsbestuur deed zich gelden.

Slechts een enkele keer ging men verder dan het uitvaardigen van regels en werd de uitplaatsing van bedrijven actief ter hand genomen. Op het latere Herengracht 70-72 stonden twee 'loodsachtige' panden, gebouwd door de steenhouwer Hendrick Gerritsz. In 1640 werd steenkoper Gerrit Hendricksz van Eyck, zijn zoon, uitgekocht van zijn locatie aan de Herengracht. De prijs van het gebouw was gebaseerd op taxatie door de schepenen. Hij mocht het ook zelf op de vrije markt verkopen maar moest in dat geval beloven dat hij dat zou doen onder een servituut waarmee het vestigen van een nieuwe handel in steen, zand en kalk in zijn pand onmogelijk werd.[1716] Grond en opstallen werden aangekocht door Hendrick Grond sr., die er een groot woonhuis bouwde in classicistische stijl.[1717]

Hendrick Jansz van Amsterdam, smid op de Herengracht, verzocht in hetzelfde jaar 1640 om een aanstelling in stadsdienst en bood daarbij aan zijn smederij op de Herengracht te ontmantelen. Hij heeft waarschijnlijk al die tijd aan de Herengracht kunnen blijven omdat hij aan de oostzijde van de gracht zat, waar geen restricties golden.[1718] De stad nam zijn aanbod aan, op voorwaarde dat hij zijn huis niet aan een andere smid of aambeeldgebruiker zou verkopen of verhuren, dan met een servituut dat dit onmogelijk zou maken.[1719] De bevordering van het luxe wonen aan de grachten was een zaak van lange adem. Voor wat betreft de bestemmingen is het zeker niet aan de overheid te danken dat de Herengracht zich ontwikkelde tot luxe woongracht: het initiatief lag bij de kopers van de percelen. Deze waren voor een groot deel bouwheer-eigenaar-bewoner. Anderen bouwden woningen voor de markt. Beide categorieën hadden belang bij een optimaal woonmilieu.

Van Eeghen gaat ervan uit dat haast de oorzaak is geweest van de vele lacunes in de bestemmingsregelingen, maar gezien de gang van zaken rond de rekesten van bewoners moet anders worden geconcludeerd.[1720] De handelsgeest van het stadsbestuur, ingegeven door enerzijds de noodzaak om de grondopbrengst te maximaliseren en anderzijds een ongebreidelde economische groei te faciliteren, heeft geleid tot opportunistisch beleid. De afweging tussen wooncomfort en economie maakte het bestuur huiverig voor het stellen van beperkingen aan het grondgebruik: de vrijheid om bedrijven naar believen te vestigen was uitgangspunt. In een later stadium moest rekening worden gehouden met de belangen van gevestigde bedrijven en eigenaar-bewoners. Het uitkopen van bedrijven was kostbaar en werd slechts bij hoge uitzondering gedaan. Ook tegen het einde van de zeventiende eeuw was het nog steeds niet tot iedereen doorgedrongen dat de Herengracht een woongracht was en geen bedrijventerrein. In 1699 werd een tingieterij gevestigd tussen de Hartenstraat en de Wolvenstraat. Eigenaar Isaac Bramen kreeg te horen dat hij moest vertrekken.[1721] De doelstelling om bouwblokken langs de Herengracht en de Keizersgracht te bestemmen tot exclusief woongebied werd alleen nagestreefd door de voorwaarden te scheppen, en niet door het dwingend uitsluiten van bestemmingen.[1722] De hoofdlijnen werden uitgezet, maar daarbinnen werd de gebruikers zoveel mogelijk vrijheid

---

[1713] Van Eeghen 1976.
[1714] Zandvliet 2006, 276-277.
[1715] Het gedeelte tussen de Leidsestraat en de Nieuwe Spiegelstraat werd in twee gedeelten verkocht. Het westelijk deel in 1665, het oostelijk deel in 1668. Tijdens de Tweede Engelse Oorlog lag deze verkoop stil: De la Fontaine Verwey, Van Eeghen en Roosegaarde Bisschop 1976, 121. De oorlog was een reden om de grondprijs te willen opdrijven.
[1716] SAA 5039-1 (Thesaurieren) 112vo (5 januari 1640).
[1717] De la Fontaine Verwey, Van Eeghen en Roosegaarde Bisschop 1976, 418-419.
[1718] Dat blijkt uit: SAA 5025-16 (Vroedschap) 250vo-251 (22 juli 1639).
[1719] SAA 5039-1 (Thesaurieren) 113 (17 april 1640).
[1720] Van Eeghen 1976.
[1721] SAA 5039-9 (Thesaurieren) 56vo (10 maart 1699).
[1722] Jansen 1956-1959.

gegeven. De bestemmingsregels waren in de grachtengordel aanvankelijk niet wezenlijk anders dan elders, maar de reacties op daadwerkelijke bedrijfsvestiging wel. Uiteindelijk verdwenen de meeste bedrijven van de beide woongrachten, vooral van de Herengracht.

4.2.3 De vierde vergroting: grachtengordel 2.0

De strubbelingen met bedrijvigheid op de nieuwe grachten waren kleine vlekjes op een eclatant succes. De luxe woongrachten in de derde vergroting waren in alle opzichten geslaagd, zozeer zelfs dat de buurt rond de Jodenbreestraat daar onder te lijden had. De bewoners vertrokken massaal naar de nieuwe grachtengordel. Een dubbel woonhuis in deze straat, die kort tevoren nog een van de beste woonstraten was geweest, ging in 1639 na jaren leegstand voor slechts 12.000 gulden van de hand.[1723] Het voortzetten van deze aanpak was het belangrijkste uitgangspunt voor de volgende stadsuitbreiding. De lessen die men had getrokken uit de derde vergroting stelden het bestuur in staat om heldere keuzes te maken. Men wist van te voren dat bouwpercelen in streng gereguleerde bouwblokken gewild waren en zeer veel opbrachten. De koudwatervrees voor regelgeving was weg. Dit leidde tot een veel strenger beleid op het gebied van de ruimtelijke ordening. Situaties als die met de brouwerij van Nachtglas en de suikerbakkerij van Nuyts wilde men tot iedere prijs voorkomen. De scheiding van functies werd sterker doorgevoerd. Alle bedrijvigheid die zou leiden tot lawaai, stank, watervervuiling of lelijkheid werd geweerd van de woongrachten.[1724]

Nu was de Kerkstraat de grens van de woonstad. Buiten de Kerkstraat was de vestiging van overlastgevende bedrijvigheid toegestaan. Om functiescheiding te realiseren werd de regeling zowel privaat- als publiekrechtelijk dichtgetimmerd. Op de veiling werden niet alleen de verkoopcondities voorgelezen, maar ook een uitbreiding van de keur waarin de spreiding van bedrijven over de stad werd geregeld. De lijst met bedrijven die niet aan de grachten werden toegestaan was veel langer dan tevoren: er mochten geen aambeelden worden gebruikt wegens de geluids- en rookoverlast. Verder mochten geen kuipers, brouwers, mouters, zeepzieders, suikerbakkers, glasblazers, ververs, calanderijen, geelgieters, branderijen, smeersmelterijen, baleinmakerijen, steenhouwerijen, kamfer- en vermiljoenbranderijen, olieslagerijen of wassmelterijen worden gevestigd. Ook het gebruik van 'hete persen' (voor textielbewerking) en olie- en traanbakken was verboden.[1725]

Ditmaal was de bestemmingsregeling echter evenmin waterdicht. Op de Keizersgracht, vlak bij de Leidsestraat, bouwde Pieter Pietersz een steenhouwerij. Hij was daartoe naar eigen zeggen gerechtigd omdat in de condities waarop hij de grond gekocht had niets vermeld stond over steenhouwerijen.[1726] Zijn buren hadden echter bezwaar gemaakt onder verwijzing van de keur van 7 december 1663 waarin wèl werd gesteld dat aan de grachten geen steenhouwerijen waren toegestaan.[1727] Pieter hield voet bij stuk in de kennelijke overtuiging dat de servituten als rechtsmiddel boven de keuren gingen. Hij stuurde aan op een confrontatie. Zowel de steenhouwer als de burgemeesters waren bereid om over deze zaak naar de rechter te gaan. De zaak werd er niet eenvoudiger op omdat de verkoopcondities op dezelfde dag ook als keur waren vastgesteld. De afloop van deze zaak blijft onduidelijk. In de resoluties van de thesaurieren of de vroedschap is geen vervolg te vinden. Er werd geen principiële uitspraak gedaan, waarmee het liberale beleid werd voortgezet.

Toen bleek dat een wagenmaker, die een bedrijf had in een kelder aan de zuidzijde van de Keizersgracht bij de Amstel, de kades gebruikte omdat het in de kelder te donker was, werd daar meteen op gereageerd.[1728] Er werd aan de Herengracht door bewoners geklaagd omdat bij de Oude Spiegelstraat een vuilnisschuit lag. Hierdoor lag de kade vaak tot het midden vol vuilnis. Ze hadden 'soo grooten overlast van uijtsmijten van vuijlniss, assche, daer bij wijlen wel vier in lijet', dat ze de schuit liever een straat verderop wilden leggen, bij de Romeinsarmsteeg.[1729]

[1723] De koper was Rembrandt van Rijn: Dudok van Heel 1997, 140.
[1724] SAA 5039-183 (Register van verkochte erven) 49-50vo (7 december 1663).
[1725] In 1670 werd een aantal zeepzieders ondergebracht op Kattenburg: SAA 5039-4 (Thesaurieren) 113 (11 juni 1670). Het persen was een bewerking van laken: Kuijpers 2005, 258.
[1726] SAA 5039-3 (Thesaurieren) 72vo-73 (1 april 1666).
[1727] SAA 5020-16 (Keurboek O) 61vo-62 (7 december 1663).
[1728] Verklaring d.d. 22 januari 1672: Van Dillen 1974, 853.
[1729] SAA 5039-90 (Rekesten inzake vergunningen of klachten betreffende buurten, straten en percelen), no. 858 (11 juli 1668).

Net als voorheen werd het woonmilieu op de binnenterreinen beschermd. Er mocht niet dieper dan 100 voet (28,3 meter) worden gebouwd. Na de uitgifte van de kavels aan het 'vervolg van de Herengracht' kwam een nalatigheid in de regelgeving aan het licht, waarvan meteen gebruik werd gemaakt. Het bestuur werd hierop gewezen door een brief die Johan Elison aan de burgemeesters stuurde. Elison was koper van de erven 4 en 5, voorbij de bocht bij de Leidsegracht. Elison wilde een aanvang maken met de bouw van een huis. Zijn plan was besteksklaar. Hij had rekening gehouden met een diepte van 110 voet (31 meter), ondanks het feit dat in het blok 'niets ter wereld' was geregeld over de bouwdiepte. Hij was daarom uitgegaan van de bouwdiepte die aan de Herengracht vanaf 1613 gebruikelijk was geweest. Aan de rest van de nieuwe Herengracht was de maximale diepte gesteld op 100 voet.[1730] De regel gold volgens Elison niet voor zijn percelen omdat die op het terrein van de voormalige stadssteenhouwerij lagen en geen deel uitmaakten van de nieuwe stad, maar van de eerdere uitbreiding van 1612. Deze redenering was juist. De burgemeesters hebben juridisch advies ingewonnen bij de schepenen. Er was inderdaad een lacune in de regelgeving en Elison kon zijn gang gaan.[1731]

De bouw van tuinhuizen werd eveneens beter gereguleerd dan in de derde vergroting: die mochten op het achterste deel van het erf komen maar niet dieper zijn dan vijftien voet en niet hoger dan twaalf voet. De bouwhoogte werd gerekend uit de dekstenen van de kades. Tussen het tuinhuis en het huis mocht niets worden gebouwd behalve schuttingen met een maximale hoogte van negen voet; deze regeling was aangescherpt ten opzichte van de derde vergroting – toen waren in de tuinen alle gebouwen met beperkte hoogte toegestaan. De privacy in de tuinen werd gegarandeerd door een verbod op ramen in de verdiepingen van de huizen aan de Leidsegracht en de dwarsstraten.[1732] Ook platten op de huizen waren daar verboden. Om wateroverlast te voorkomen mocht niemand zijn tuin boven het peil van de kades leggen. De bouwhoogte werd beperkt waar dat nodig was; in de dwarsstraten werd deze aan een maximum gebonden om de bezonning van de grachtentuinen te garanderen.

4.2.4 De goudleermakerij: prestedelijke industrie in de grachtengordel

Sommige bedrijvigheid werd onder het negeren van alle regels en met toekenning van financiële en fiscale voordelen naar Amsterdam gehaald. De scheepsbouw en de haringvisserij zijn in hoofdstuk 2 en 3 al aan de orde gekomen, maar ook de producenten van fijne consumptiegoederen werd in alles tegemoetgekomen. De Venetiaanse glasblazer Antonio Obisy kwam naar Amsterdam om de productie van 'cristaleyne glasen' ter hand te nemen. Hij kwam met het stadsbestuur overeen dat hij voor tien jaar gratis woon- en bedrijfsruimte zou krijgen. De winkel en de kelder van het pand werden op stadskosten verbouwd; ook werd door de stad een oven geplaatst. Verder kreeg hij vrijstelling van accijnzen en de wacht en vijftig gulden subsidie per jaar.[1733] Ook de glasblazer Jan Jansz Carel kreeg langdurig gratis grond tot zijn beschikking.[1734]

Een andere bedrijfstak die met renteloze leningen, gratis grond en het negeren van regelgeving werd gesteund was de goudleermakerij. De goudleermakerij was geconcentreerd in Amsterdam en werd gezien als een belangrijke bedrijfstak. Er werden zelfs bedrijven opgericht op verzoek van het stadsbestuur.[1735] Goudleer werd vooral gebruikt als wandbekleding. Men verwachtte tijdens de vierde vergroting een enorme opleving van de vraag: men voorzag, naar zou blijken terecht, een bouwexplosie na de stadsuitbreiding. Het economisch belang had eerder

---

[1730] Dit was bepaald bij de verkoop van de erven: SAA 5039-183 (Register van verkochte erven) 49-50vo (7 december 1663).

[1731] SAA 5023-5 (Groot Memoriaal) 138 (15 februari 1664).

[1732] De huizen aan de Leidsegracht, die eveneens uitkeken op de keurtuinen, werden uitgezonderd van het verbod op het maken van ramen, als de eigenaren ervoor kozen zelf ook een tuin aan te leggen: SAA 5039-183 (Register van verkochte erven) 65-66vo (4 januari 1664). In de huizen aan de Reguliersgracht, de Vijzelstraat, de Amstelstraat en de Utrechtsestraat waren ramen in de achtergevels3 evenmin toegestaan: SAA 5039-183 (Register van verkochte erven) 161 (23 mei 1664); SAA 5039-183 (Register van verkochte erven) 214vo-248 (1 januari 1665).

[1733] Contract d.d. 22 augustus 1597: Van Dillen 1929, 548-549.

[1734] Vroedschapsresolutie d.d. 25 maart 1613: Van Dillen 1933, 35.

[1735] Koldeweij 1998, 189. Hans Le Maire kreeg een renteloze lening van 2000 gulden om een goudleermakerij te beginnen: Resolutie van de oudraad d.d. 31 december 1616: Van Dillen 1933, 211. Hij kreeg ook gratis de beschikking over een terrein en een bedrijfsgebouw in het bolwerk: Contract tussen de burgemeesters en Hans le Maire d.d. 17 januari 1617: Van Dillen 1933, 223-224. Bij de aanleg van de wandelweg over de vestingwerken werd één bolwerk uitgezonderd, dat waar een goudleermakerij stond: SAA 5024-1 (Burgemeesters) 131 (31 januari 1641).

geleid tot een vrijstelling van het verbod op het buitentimmeren; de goudleermakers kregen alle rechten en faciliteiten die ze nodig hadden voor de uitoefening van hun bedrijf.

De bedrijfstak wist zich zelfs te onttrekken aan de geleidelijke maar totale sloop van voorstedelijke bebouwing bij de vierde vergroting. Twee goudleerfabrieken waren buiten de stad gebouwd en kwamen midden in de grachtengordel terecht. De fabricage van goudleer was gevoelig voor milieu-invloeden. Het goudleer raakte beslagen door rook en naar men aannam ook door stank.[1736] Mogelijk was dit een reden om de bedrijven te laten zitten waar ze zaten.

De goudleermakerij *De Rijsende Son* van Willem van den Heuvel stond tot 1662 buiten de stad aan de Overtoom en kwam na de vergroting terecht aan de Prinsengracht. De zeven percelen waar het op stond bleven buiten de veiling. Van den Heuvel kocht ze voor een bedrag dat werd berekend op basis van de gemiddelden van de prijzen die op de veiling werden betaald voor de percelen ter linker- en rechterzijde. Het bedrijf mocht blijven staan, maar de erven aan de gracht moesten volgens de keuren worden bebouwd.[1737] Zo werd het bedrijfscomplex vanaf de straat onzichtbaar. Het handhaven van het bedrijf leidde tot enige herverkaveling aan de Kerkstraat, waarvoor de burgemeesters toestemming gaven.[1738] *De Rijsende Son* maakte deel uit van de *Compagnie van Goudleermaken*. Deze werd in 1658, vlak voor de stadsuitbreiding, opgesplitst. Een van de deelnemers, Jacob Hamer, kocht enkele dagen na de splitsing een groot stuk grond aan de Heiligeweg om daar een nieuwe goudleermakerij op te richten onder de naam *De Gecroonde Son*.[1739]

Ook Hamer kreeg vrijstelling van de regels op het buitentimmeren. Hij bouwde zijn bedrijf; na de vergroting stond het in het bouwblok tussen de Prinsengracht, de Keizersgracht, de Leidsegracht en de Leidsestraat.[1740] Het stond niet in de rooilijn, maar scheef midden in het blok. Op de vogelvluchtkaart uit 1682 waarop Jacob Bosch de bebouwing van de vierde vergroting heeft vastgelegd is één gebouw te zien dat buiten het stedelijk systeem staat. Dat is de goudleerfabriek van Jacob Hamer (afb. 115).

Het bedrijf voldeed op geen enkele manier aan de bouwvoorschriften; het was een houten gebouw met alleen een stenen voorgevel. Dit werd gedoogd, omdat het een bestaand gebouw betrof.[1741] Jacob Hamer moest voor de waardevermeerdering van de grond onder zijn bedrijf 18.000 gulden betalen. De regeling met de goudleermakerijen was getroffen met het oog op de stedelijke economie. Vanuit het oogpunt van ruimtelijke ordening en stedenbouw verdiende de aanpak geen schoonheidsprijs: een groot houten bedrijfsgebouw, in een architectuur die op weinig waardering kon rekenen, kwam op een toevallige plek midden in een bouwblok terecht. De omwonenden grepen de eerste gelegenheid aan om de fabriek van Jacob Hamer weg te krijgen. Zij deden in 1669 een beroep op een pas vernieuwde keur die houtbouw in de stad moest tegengaan. Er werden in de vierde uitleg op vrij grote schaal nog werkloodsen, tuinhuizen én woningen gebouwd met houten zijmuren, gevels en dakbedekking. Alle overtreders moesten hun houtbouw binnen zes maanden afbreken.[1742]

Maar het gebouw van Hamer was indertijd met toestemming van de stad gebouwd op een stenen basement met houten wanden. Het viel niet onder de nieuwe keur, omdat die specifiek sprak over de bebouwing *in* de stad. Het feit dat er een houten gebouw stond, was het resultaat van bouwactiviteit die zich hield aan de voorschriften, niet van een overtreding ervan. De thesaurieren zagen in dat het zeer onredelijk zou zijn Hamer nu te laten vertrekken en

---

[1736] SAA 5025-27 (Vroedschap) 73vo-81vo (26 november 1670).

[1737] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 165vo-166 (2 januari 1664). Het ging om nummers 6-12 in park A aan de oostzijde van de Prinsengracht. Willem van den Heuvel kocht voor 400 gulden een afbraak van de stad; aan de noordzijde van de Heiligeweg. De materialen zullen zijn verwerkt in de verbouwing: SAA 5039-688 (Memoriael van diversche partijen) 252 (21 februari 1664). De sloot achter het bedrijf werd in 1664 gedempt: SAA 5039-2 (Thesaurieren) 175vo (21 februari 1664).

[1738] SAA 5039-3 (Thesaurieren) 3vo (21 oktober 1664). Een deel van het complex werd onteigend: SAA 5023-5 (Groot Memoriaal) 127 (29 januari 1664); Koldeweij 1998, 70-90.

[1739] Koldeweij 1998, 99-102. Over de erfgenamen van Hamer: SAA 5039-6 (Thesaurieren) 26 (25 januari 1675).

[1740] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 166 (2 januari 1664). Hamers bedrijf stond op de kavels genummerd 8-12 in park A aan de westzijde van de Keizersgracht. De prijs werd bepaald op basis van het gemiddelde van de opbrengst van kavels 7 en 13 ter weerszijden. Mogelijk heeft hij zijn bedrijf in 1663 nog uitgebreid; toen kocht hij voor 299 gulden een afbraak aan de Leidsegracht, die veel bouwmateriaal moet hebben opgeleverd: SAA 5039-688 (Memoriael van diversche partijen) 184 (1663).

[1741] SAA 5039-4 (Thesaurieren) 78vo-79vo (30 oktober 1669).

[1742] SAA 5020-16 (Keurboek O) 211 (5 juni 1669).

schoten hem te hulp met een ongebruikelijke stap: ze boden hem juridische bijstand. Er werd een rekest opgesteld, dat door Hamer naar de het gerecht werd gestuurd. De tekst was geschreven door de beide thesaurieren, Nicolaas Tulp en Gillis Valckenier.[1743] Het gebouw bleef staan totdat in 1683 de kavels waar het op stond op een executieveiling werden verkocht. De fabriek was failliet; de ruimtelijke ordening had er geen vat op gekregen, de teruglopende vraag naar goudleer wel.

4.3 De buitenstad: Amsterdam als werkgebied

4.3.1 De Jordaan: wonen en werken

De Prinsengracht was de belangrijkste verkeersader door de zeventiende-eeuwse stad, en de grens tussen twee werelden: de grachtengordel en het gebied daarbuiten. 'De Jordaan […] is bij het vergrotingsplan van 1612 als volksbuurt aangewezen', schreef Leonie van Nierop ter inleiding op een reeks artikelen over de Jordaan, waarvoor de achttiende-eeuwse verpondingsregisters als voornaamste bron dienden.[1744] Dit is strikt gezien niet juist: de Jordaan is niet het resultaat van het aanwijzen van bestemmingen. Iedereen mocht wonen waar hij wilde, als hij het kon betalen. Bedrijven mochten overal worden gevestigd waar dat niet expliciet verboden was. De Jordaan is het resultaat van uitsluiting elders: van het juridisch of financieel onmogelijk maken van vestiging van bepaalde functies op andere plaatsen.

De grachtengordel werd ondanks de bovengenoemde strubbelingen voor het overgrote deel als luxe woongebied gebruikt. Andere functies werden weggedrukt naar het gebied buiten de Prinsengracht. De Jordaan was het resultaat van deze verdringing. Het gebied werd gebruikt voor de opvang van functies die strijdig waren met het woongenot aan de grachten. Hieronder viel allerlei overlastgevende bedrijvigheid, maar ook de woonhuizen van de stedelijke onderklasse. De onderkant van de woningmarkt bestond uit dicht opeengepakte, armoedige eenkamerwoningen. Deze lagen bovenin de huizen, in de kelders of binnen de bouwblokken, aan gangen en stegen. In de laatste categorie woonden de allerarmsten.[1745] Stegen en gangen kwamen vooral in de Jordaan in grote aantallen voor.[1746] Er waren nog de nodige huizen met houten gevels en rieten daken. De eigenaren van houten huizen kregen in 1613 toestemming om hun huizen nog tien jaar te laten staan, maar de rieten daken moesten in 1616 binnen een jaar verdwenen zijn.[1747]

De Jordaan behield voorstedelijke trekken. Dat gold niet alleen voor de hoofdstructuur, de richting van straten en grachten, maar ook voor het grondgebruik en sommige bebouwing. Voor de bedrijvigheid was evenzeer sprake van een bestendiging van de voorstedelijke situatie. De grachtengordel en later de oude binnenstad werden door middel van regelgeving geleidelijk ontdaan van overlastgevende bedrijvigheid. Buiten de Prinsengracht gebeurde dat niet. Zo werd een van de bolwerken al in 1613, meteen na de aanleg, het 'Passeerdersbolwerk' genoemd, naar de passeerdersbedrijven die in de directe omgeving waren gevestigd.[1748] Bestaande clusters bedrijven bleven gehandhaafd en mogelijk uitgebreid. Zo was in de omgeving van de Bloemstraat, die aanvankelijk ook nog 'Weversstraat' werd genoemd, een flink aantal bedrijven waar allerlei soorten fijne textiel werden vervaardigd.[1749] Rond de Looiersgracht was een groot aantal looierijen gevestigd, waarover hieronder meer. In de omgeving van de Elandsstraat vond concentratie plaats van zeemleerbereiders en lijmzieders.[1750] In de omgeving van het Karthuizerklooster bestond een concentratie van pottenbakkerijen.[1751] Ook plateel- en andere aardewerkbakkerijen waren hier na 1612 geconcentreerd.[1752] Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat in dit gebied vóór de derde uitleg houten bedrijfsbebouwing stond, die pas tussen 1625 en 1650 werd vervangen door stenen gebouwen.[1753] De aanwezigheid van deze clusters mag

[1743] SAA 5039-4 (Thesaurieren) 78vo (7 november 1669).
[1744] Van Nierop 1957.
[1745] Meischke 1980.
[1746] Van Nierop 1958.
[1747] SAA 5020-12 (Keurboek I) 92vo-105vo (3 september 1616).
[1748] SAA 5039-33 (Oudraad) 8 (25 juli 1613).
[1749] Kannegieter 1962a.
[1750] Kannegieter 1963, 79-80.
[1751] Heidinga 1969.
[1752] Sander 1966.
[1753] Gawronski en Jayasena 2007, 18-20.

niet leiden tot de conclusie dat er sprake was van een strakke of van bovenaf opgelegde functiescheiding. Lijsten met beroepen van Jordaanbewoners laten de meest uiteenlopende bedrijfstakken zien.[1754]

Tijdens de derde uitleg had men geen inzicht in de ruimteclaims en vestigingseisen van de verschillende bedrijfstakken. Veel vestigingslocaties kwamen tot stand op aandringen van bedrijfseigenaren. De regelgeving omtrent de ruimtelijke ordening zoals die in de grachtengordel en het stadshart werd uitgevaardigd kwam voort uit de wil om de overlast te beperken. Het wonen werd daarmee boven industriële functies bevoordeeld. Binnen de Jordaan was geen sprake van een zorgvuldige verdeling van functies over het grondoppervlak. Dat wil niet zeggen dat er in het geheel geen sturing was. In de Jordaan werden ook wel bedrijven aan banden gelegd, maar dat gebeurde niet zozeer ter bevordering van het wooncomfort maar ter voorkoming van fysieke schade aan naburige bedrijven en de producten die er werden gefabriceerd.[1755] Een lange lijst van verschillende bedrijven moest bij de bouw van ovens en schoorstenen voldoen aan bouwkundige eisen, maar de locatiekeuze stond vrij.[1756] De fijne textielnijverheid in de Bloemstraat, de Bloemgracht en de Rozengracht, waar 'gouden legaturen, zijde smalletgens, noppen ende andere costelijcke manufacturen' werden vervaardigd, had last van andere bedrijvigheid. De fijne waren raakten bedorven of verkleurd 'door de rook, damp ende andere stinckende luchten van riembeslagmakers, geelgieters, smeden en anderen die het aambeeld of extraordinaris vuur gebruiken'. Daarom werden deze bedrijven geweerd uit de bouwblokken tussen de Bloemgracht en de Rozengracht. Dit was de enige maatregel die in ruimtelijke zin beperkingen oplegde aan bedrijvigheid in de Jordaan. De keur werd in 1736 ingetrokken. Dit intrekkingsbesluit heeft alleen betrekking op een deel van de Jordaan, maar de considerans van deze keur is een tekst met een algemene strekking, die op te vatten is als een soort beginselverklaring over het ruimtelijk-economisch beleid. Het algemene uitgangspunt dat hier is geformuleerd is om 'de ingezetenen te laaten in hare vrijheijt van zoodanige neering en functie op te rigten als komen goed te vinden'. Een keur zoals die in 1615 werd uitgevaardigd, zo vervolgt de tekst, zou door kwaadwilligen als 'pretext' kunnen worden aangewend om anderen nodeloos in de weg te zitten.[1757] In de overwegingen wordt impliciet gesteld dat regelgeving op het gebied van de ruimtelijke ordening alleen dient om ernstige en grootschalige overlast te kunnen aanpakken op basis van klachten. Laissez-faire was de regel, en alleen bij zware overlast en grote druk door omwonenden werd ingegrepen in de bestaande situatie. De weinige keuren op het gebied van ruimtelijke ordening werden al gezien als als uiting van doorgeschoten regelzucht.

4.3.2 Leidsebuurt, Weteringbuurt, Weversbuurt, Weesperbuurt

De vierde vergroting had in hoofdlijnen de functionele indeling van de derde: tegen de oude stad werd gewoond, daarbuiten was bedrijvigheid toegestaan. Het was vóór het begin van de vierde vergroting al duidelijk dat aan de grote grachten alle bedrijvigheid, die ook maar enige overlast zou genereren, geweerd zou worden. De grachtengordel werd in doorontwikkelde vorm voortgezet; het gebied erbuiten leek in niets op de Jordaan. De bedrijvigheid die in de Jordaan weliswaar veelal geclusterd, maar overal verspreid aanwezig was, werd in de vierde vergroting geconcentreerd. Alle functies kregen een eigen plek. De systematiek van de derde vergroting, voor zover we daarvan mogen spreken, werd omgedraaid. Functies werden in principe verboden en vervolgens op de gewenste vestigingsplaats expliciet toegestaan. Over het algemeen werd gestreefd naar concentratie. Een aantal gedeelten van de stadsuitbreiding werd bestemd voor één specifieke bedrijfstak. Het spreekt vanzelf dat de locatiekeuze daarmee van groot belang was. Hierbij kregen de meest vervuilende en overlastgevende bedrijven de meeste aandacht van de thesaurieren en de stadsmeesters. Zo kregen bedrijfstakken als de brandewijnbranderij, de hoornbranderij, de zwavel- en salpeterraffinaderij, vermiljoen-, vernis- en terpentijnmakerij een eigen plek in de nieuwe uitbreiding (afb. 116).[1758] Aan de Lijnbaansgracht werd grond uitgegeven

[1754] Kuijpers 2005, 154-156.
[1755] SAA 5020-12 (Keurboek I) 68 (30 juni 1615).
[1756] SAA 5020-12 (Keurboek I) 92vo-105vo (3 september 1616).
[1757] Noordkerk 1748-1778, 996.
[1758] Noordkerk 1748-1778, 997-999.

voor drie scheepswerven voor binnenvaartschepen en een boommakerij.[1759] Deze lagen tussen de Leidsepoort en de Leidsegracht.[1760] Deze vestiging had vooral te maken met de bereikbaarheid.

4.3.3 De oude en de nieuwe Looiersbuurt

Een goed gedocumenteerd geval van overheidsinterventie over een lange periode is dat van de looierijen. De looiers waren geen speerpunt in het economisch beleid. Uit niets blijkt dat het bestuur de looierij zag als meer dan een noodzakelijke voorziening. De leerlooierij was bovendien een bedrijfstak met rampzalige effecten op het leefmilieu in de omgeving. Men besloot al vroeg om de looiers op één plaats te concentreren. Halverwege de zestiende eeuw werd een weer land buiten de stad gekocht om de looierijen onder te brengen. Dit terrein lag aan de westzijde van de stad, bij het Kaatsbaanpad. Er werd in 1557 een 'generale loyerie' gevestigd: een concentratie van (nagenoeg) de gehele bedrijfstak op één terrein.[1761]

Toen de grachtengordel werd aangelegd moesten de looiers daar weg. Voor de looiers was aanvankelijk niets geregeld. Toen de sloten werden gedempt konden ze daar niet blijven; ze hadden water nodig voor de uitoefening van hun bedrijf (afb. 117). Pas op het moment dat eigenaren van bedrijven bij het bestuur aanklopten met de vraag om nieuwe locaties, werd actie ondernomen. De looiers vroegen om een nieuwe bedrijfslocatie. Men besloot om *alle* looiers die gevestigd waren in de nieuwe stadsuitbreiding (en niet alleen de looiers die weggerooid moesten worden om plaats te maken voor de aanleg van nieuwe straten en grachten) in dit gebied onder te brengen. De Looiersgracht is geen spontaan ontstane concentratie maar een bewuste keuze geweest.[1762]

De looiers van zeemleer kregen tijdens de derde vergroting een vergelijkbaar terrein tot hun beschikking. Dit terrein lag vlakbij de twee zeemleermolens, ook wel de Grote en Kleine Stinkmolen genoemd, op de bolwerken aan beide zijden van de Elandsstraat.[1763] Ze waren vanaf 1615 in bedrijf.[1764] Het terrein waar de zeemleertouwers kwamen werd op hun initiatief aangepast: ze kregen toestemming van het bestuur om achter hun bedrijven, op hun eigen grond, een sloot aan te leggen vanuit de Lijnbaansgracht naar een riool dat naar de Elandsgracht liep. Hier werd nog een voorwaarde aan toegevoegd: als hieruit 'groote stanck ofte andere swaricheyt' zou voortkomen, zou het het bestuur vrij staan de zaak terug te brengen in de oorspronkelijke toestand.[1765]

In 1630 werd een tweede concentratiegebied voor de looiers aangewezen. De reden daarvoor was de afname van de tolerantie van overlast in de stad, waar verspreid nog looierijen waren gevestigd. Een aantal looiers die door hun buren niet langer werden getolereerd waren wel bereid te verhuizen als de stad grond ter beschikking zou stellen. De looiers wilden niet naar de Looiersgracht, omdat ze de grond daar te duur vonden. Daarom kregen zij grond toegewezen op de Braak bij de Haarlemmerpoort.[1766] Hier werd niet alleen een praktisch probleem mee opgelost: de grond bij de Braak was onderwerp van het in hoofdstuk 2 beschreven conflict tussen de stad en een aantal grondeigenaren. Met instelling van een concentratiegebied voor leerlooiers zou de grond sterk in waarde dalen, waarmee de onderhandelingspositie van de stad evenredig beter werd.

Het concentratiegebied in de Jordaan bleef bestaan, maar bij de volgende stadsuitbreiding ontstond er een nieuwe ruimteclaim van de looierijen.[1767] Al snel nadat het uitbreidingsplan in 1662 was vastgesteld door de vroedschap kwam het probleem aan de orde van de huisvesting van de looierijen die bij de aanleg van de vestingwerken van hun plek in de

---

[1759] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 148vo (14 september 1663).
[1760] SAA 5039-3 (Thesaurieren) 12-14 (31 januari 1665).
[1761] Het terrein lag 'buyten Jan Rodenpoort over de kaatsbaan achter mr. Claes Heynen thuijn': Vroedschapsresolutie d.d. 6 september 1557: Van Dillen 1929, 252-253. Zie ook: Kannegieter 1962b.
[1762] SAA 5025-10 (Vroedschap) 198 (31 december 1613). Op dezelfde dag werd ook een rekest behandeld van de houtkopers; blijkbaar was men ook bezig met de ruimtelijke organisatie van deze sector: SAA 5025-10 (Vroedschap) 199 (31 december 1613).
[1763] SAA 5023-2 (Groot Memoriaal) 289vo (15 december 1620). De molens waren rond 1615 gebouwd. Het leer werd in de molens soepel gestampt. De stank was afkomstig van de daarbij gebruikte volaarde, olie en traan: Van den Hoek Ostende 1985.
[1764] SAA 5039-299 (Rapiamus) 33 (1 mei 1615).
[1765] SAA 5025-10 (Vroedschap) 286 (13 juli 1615).
[1766] SAA 5025-15 (Vroedschap) 165vo (17 september 1630).
[1767] Van Nierop 1959-1960.

voorsteden (langs de Boerenwetering en de Overtoom) werden verdreven; de looiers traden ook nu op als collectief en vroegen om grond. Zij moesten een plek krijgen op afstand van de grachtengordel. Men besloot tot huisvesting bij de Lijnbaansgracht. Hiervoor werd een kleine wijziging in het stadsplan aangebracht in de vorm van een 36 voet brede sloot op de plaats waar tegenwoordig de Fokke Simonszstraat ligt. Het eerder geplande bouwblok zou door de sloot in tweeën worden gesneden.[1768]

Uiteindelijk kwamen de looiers iets ten noorden daarvan terecht, in de straat die nog altijd de Nieuwe Looiersstraat heet (afb. 118 en 119). Deze locatiewijziging had te maken met grondeigendom: de grond waar de looiers zich mochten vestigen was particulier bezit. De looiers moesten zelf zien dat ze de grond in eigendom of huur kregen. Dat was niet makkelijk, want de grond was in gebruik als tuin, bleekveld en allerlei andere functies. Een deel ervan was bebouwd. Toen het de looiers niet lukte de grond te verwerven, kwamen ze opnieuw naar de burgemeesters met het verzoek om een vestigingsplaats. Deze gingen meteen op zoek naar een andere plek, waar de grond in bezit van de stad was; deze werd gevonden juist ten noorden van de oorspronkelijke locatie. Het was van groot belang om de looiers een plaats aan de stadsrand te geven. Men wilde voorkomen dat ze zich weer zouden verspreiden, met de bekende gevolgen voor het milieu en de waterkwaliteit. De thesaurieren kregen opdracht om de grond onderhands aan de looiers te verkopen.[1769]

De looiers hoefden niet zelf een gracht te graven. De thesaurieren besloten dit werk op zich te nemen.[1770] Ook de twee loopbruggetjes over de sloot werden door de stad gebouwd.[1771] In 1667 werd de Vijzelstraat opgehoogd en een brug over de Prinsengracht gebouwd, met als reden dat de looierijen vanuit de stad veel beter bereikbaar werden.[1772] In 1675 werd een houten loopbrug over de Vijzelgracht gelegd.[1773] De verkaveling van de grond is gebeurd door de looiers; deze traden op als collectief op het moment dat hun gezamenlijke belangen moesten worden behartigd bij het stadsbestuur. Het stuk grond werd verkocht aan de 'gemene loiers ofte huyvetters deser stede' en zij verdeelden de grond onderling in dertig percelen van verschillende grootte.[1774] Overigens was ook hiermee geen concentratie van alle looierijen ontstaan: in 1665 bevond zich een concentratie van looierijen ten oosten van de Amstel buiten de stad.[1775]

4.3.4 Chemische industrie: salpeter, zwavel, vermiljoen, terpentijn

In 1669 moest een plaats worden gezocht voor een aantal andere bedrijfstakken, die zorgden voor stank en zware chemische vervuiling van de grond en het oppervlaktewater. Een blok erven ten westen van de looierijen werd hiervoor bestemd. Het raffineren van zwavel en salpeter, het maken van vermiljoenvernis en terpentijn en het branden van hoorn werden op deze plaats expliciet toegestaan.[1776] De Looierssloot werd verlengd aan de andere kant van de Vijzelgracht om het afvalwater te kunnen lozen.[1777] De percelen zouden onderhands worden verkocht. De

---

[1768] SAA 5025-23 (Vroedschap) 221vo (12 december 1662).
[1769] SAA 5025-24 (Vroedschap) 2-2vo (2 mei 1663).
[1770] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 134 (26 juni 1663). De sloot is in 1663 gegraven door Otto Jeuriaensz, hetgeen blijkt uit een betaling van 1406 gulden: SAA 5039-688 (Memoriael van diversche partijen) 100 (14 december 1663). Later werd besloten de looiers niet te laten betalen voor vergraven grond. Ze kregen gratis hun gracht maar de grond waarin die werd aangelegd bleef eigendom van de stad: SAA 5039-2 (Thesaurieren) 148vo (14 september 1663). Voor de grond onder de looierijen betaalden ze in termijnen vier stuivers per vierkante voet: SAA 5039-2 (Thesaurieren) 151-151vo (19 september 1663); SAA 5039-3 (Thesaurieren) 17 (10 maart 1665).
[1771] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 176vo (3 maart 1664); SAA 5039-2 (Thesaurieren) 185vo (1 mei 1664).
[1772] SAA 5039-3 (Thesaurieren) 166vo (12 december 1667).
[1773] SAA 5039-6 (Thesaurieren) 54 (16 augustus 1675).
[1774] Van Eeghen 1982; Jansen 1970-1971. Volgens Jansen was de Looierssloot een bestaande kavelsloot, maar hij is gegraven in opdracht van het stadsbestuur. Voor de grondverkoop: SAA 5039-183 (Register van verkochte erven) 249-256.
[1775] SAA 5039-3 (Thesaurieren) 48 (25 november 1665).
[1776] Verklaring d.d. 31 augustus 1617: Van Dillen 1933, 828. Aan de Bloemgracht en in de Rozenstraat werd dit bedrijf uitgeoefend.
[1777] Dit grachtje werd in 1663 aangelegd: SAA 5039-688 (Memoriael van diversche partijen) 269vo-270 (4 december 1663). Vermiljoen werd vervaardigd uit kwik: Contract d.d. 6 november 1594: Van Dillen 1929, 515.

grondprijs zou onder de marktprijs liggen.[1778] In 1670 werden vier houten bruggen gebouwd om het werkgebied in aanleg bereikbaar te maken.[1779]

Later werd een deel van het terrein alsnog toegewezen aan looiers: de blokken ten zuiden van de Derde Weteringdwarsstraat. De Looierssloot werd verlengd waar tegenwoordig de Nieuwe Weteringstraat ligt.[1780] Men verwachtte kennelijk een geleidelijke uitbreiding van de looierij. De vernismakerij en aanverwante bedrijfstakken die aan de overkant van de Vijzelgracht waren toegestaan, zouden hier worden verboden om de percelen voor de looierij te kunnen reserveren. Daniel Stalpaert kreeg opdracht om te zorgen voor een ophaalbrug over de Achtergracht, ten westen van de Amstel, om de bereikbaarheid van het bedrijvengebied te waarborgen.[1781] In verband met het Rampjaar werd bezuinigd: er zou alleen een houten brug met oorgat komen. De uitvoering werd tweemaal uitgesteld.[1782] Ook ten oosten van de Amstel, waar de stadsontwikkeling na het Rampjaar was gestopt, werden allerlei smerige bedrijfstakken ondergebracht, zoals de zeepziederij en de hoedenindustrie.[1783] Dit waren beide zeer vervuilende bedrijfstakken; de hoedenmakerijen veroorzaakten ernstige kwikvervuiling.[1784]

4.3.5 'Voortplanting der manufacturen': woningbouw ter stimulering van de textielindustrie

Voor de lakenweverij ging de stad een stap verder dan het beschikbaar stellen van grond onder de marktprijs, zoals dat bij allerlei andere sectoren gebeurde. Al in 1661, dus nog voordat het ontwerp voor de vierde vergroting was vastgesteld, besprak de vroedschap een 'concept tot beneficiering ende voortplanting van de draperije'.[1785] Dit voorstel was ongetwijfeld afkomstig van een aantal ondernemers. De vroedschap besloot om van stadswege een aantal huizen te laten bouwen die speciaal geschikt zouden zijn voor lakenwevers. Een deel van de stadsuitleg werd hiermee buiten de particuliere ontwikkeling gehouden. Dit stadsdeel komt in zijn structuur overeen met de andere stadsdelen buiten de Prinsengracht, maar de bebouwing valt op door uniformiteit en grootschaligheid. De voorhuizen (waar het licht binnenkwam) moesten groot genoeg zijn om twee weefgetouwen in te kunnen zetten. De huizen moesten ruime zolders hebben voor het opslaan en sorteren van de wol. Deze huizen zouden worden verhuurd aan lakenwevers, die een lage prijs zouden betalen, op voorwaarde dat ze hun getouwen voortdurend aan de gang zouden houden.[1786] De lakenweverij in Amsterdam was in vergelijking met die van Leiden van ondergeschikt belang; de bedrijfstak ondervond grote concurrentie uit Engeland en de omgeving van Luik. De lakenindustrie in de Republiek als geheel kromp in de tweede helft van de zeventiende eeuw; veel bedrijvigheid verdween uit de steden naar het Brabantse platteland.[1787] In Amsterdam zal deze malaise ook gevoeld zijn.

In 1670 formuleerden de burgemeesters een voorstel aan de vroedschap, waarin men de regenten van het Burgerweeshuis, het Leprozenhuis en de Gasthuizen de opdracht gaf om minimaal 400 huisjes te bouwen ten behoeve van de weverij en wolkammerij. Een ontwerp voor de huisjes was al gemaakt.[1788] De grond zou gratis door de stad worden geleverd. De bouwkosten zouden worden betaald uit de verkoop van grond uit het bezit van de drie instellingen. De huisjes mochten alleen aan wevers, wolkammers of spinners worden verhuurd, die ofwel van buiten de stad kwamen, of een nieuw bedrijf wilden beginnen. De huur zou worden bepaald door de opbrengst van de grond, vermeerderd met een kwart voor het onderhoud van de huisjes.[1789] Een aantal percelen in de Weteringbuurt werd hiertoe buiten de veiling gehouden. De vroedschap keurde het voorstel goed en gaf de burgemeesters een volmacht om het verder uit te werken. De drie instellingen zouden ieder voor een derde deel verantwoordelijk worden voor het project.

1778 SAA 5039-4 (Thesaurieren) 36vo-37 (14 maart 1669).
1779 SAA 5039-4 (Thesaurieren) 93-96 (29 januari 1670). Het ging om twee bruggen over de Vijzelgracht, een over de Reguliersgracht bij de Prinsengracht en een over de Looierssloot bij de Ossenmarkt.
1780 SAA 5039-5 (Thesaurieren) 10 (14 januari 1672).
1781 SAA 5039-5 (Thesaurieren) 135vo (24 februari 1672).
1782 SAA 5039-5 (Thesaurieren) 34-37vo (20 mei 1672); SAA 5039-5 (Thesaurieren) 178-180vo (31 januari 1673).
1783 SAA 5039-8 (Thesaurieren) 20vo-22 (12 februari 1687).
1784 Ook een aantal Franse vluchtelingen die zich bezighielden met leerindustrie kreeg gratis grond aan de Rapenburgergracht: SAA 5039-8 (Thesaurieren) 19vo-20 (10 februari 1687).
1785 SAA 5025-23 (Vroedschap) 129vo (1 april 1661).
1786 SAA 5025-23 (Vroedschap) 162 (28 september 1661).
1787 De Vries en Van der Woude 2005, 341-343.
1788 SAA 5039-4 (Thesaurieren) 115 (9 juli 1670); Van Eeghen 1987.
1789 SAA 5025-27 (Vroedschap) 41vo-42 (14 april 1670).

Volgens een nieuwe tekening van architect Philips Vingboons zouden kelders voor de spinsters onder de huisjes worden aangelegd (afb. 120).[1790] Men liet er geen gras over groeien: de bouw moest snel beginnen. De stad zou tegen inkoopprijs heipalen leveren aan de gasthuizen.[1791] De bouw van de huisjes verliep zeer snel. De verhuur verliep minder voorspoedig. De doelgroep was kennelijk te klein om alle huizen verhuurd te krijgen. Een onderzoekscommissie moest de oorzaak hiervan achterhalen en binnen een week met een oplossing komen.[1792] Precies een week later hadden de heren hun rapport klaar. Ze hadden niet alleen met de opdrachtgevers van de huisjes gesproken, maar ook andere betrokkenen 'in 't breede gehoort'. De gemiddelde huurprijs werd vastgesteld op 90 gulden per jaar. Handwerkslieden van buiten de stad kregen voorrang. Als er na twee weken nog huisjes te huur zouden zijn, zouden ook Amsterdammers in aanmerking komen.[1793]

In 1686 werd opnieuw een aantal kavels gratis uitgegeven aan manufacturiers van gouden, zilveren, zijden en wollen stoffen, ditmaal aan de Nieuwe Prinsengracht ten oosten van Weesperstraat.[1794] Het jaar daarna kreeg de koopman Jean Ostome, die ten oosten van de Amstel een klein imperium van textielbedrijven had opgebouwd, op zijn verzoek gratis het gebruik van grond en gebouwen om woningen voor zijn werknemers in te richten.[1795]

Net als bij andere voorzieningen om bedrijvigheid van buiten te trekken, trachtten ook hier Amsterdammers een graantje mee te pikken. In 1671 kregen Amsterdamse ondernemers de beschikking over een aantal wevershuizen. Er moesten minimaal honderd weefgetouwen in bedrijf worden gesteld. Ze kregen niet alleen huursubsidie maar ook de beschikking over gratis personeel. Hiertoe werd een banenplan opgesteld: voor elke drie weefgetouwen zouden twee weesjongens ter beschikking worden gesteld. Zij werden door de stad onderhouden en hoefden geen kost of loon te ontvangen. Het 'gewone' personeel, ervaren wevers, zou worden geworven in de Waalse en Vlaamse gebieden.[1796] De bouw van de huisjes kwam voort uit economisch stimuleringsbeleid.[1797] Men keek voor de organisatie van de bedrijfstak naar Leiden en andere textielsteden.[1798] De uniformiteit van bebouwing werd net als elders geprefereerd en was hier zonder extra kosten haalbaar. Van deze mogelijkheid werd dankbaar gebruik gemaakt. Zo ontstond een industrieel stadsdeel dat in regelmatige ordening, weloverwogen structuur en uniforme architectuur het tegendeel was van de Jordaan.

4.3.6 Het brandewijneiland: opkomst en ondergang van de Amsterdamse jeneverstokerij

Tegen het einde van de zeventiende eeuw begon jenever bier te verdringen als volksdrank.[1799] De vraag groeide sterk. In eerste instantie profiteerde vooral Weesp hiervan. Weesp was het regionale centrum van de branderij. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw was de branderij een belangrijke industrie geweest in het stadje. In 1667 waren in Weesp 23 branderijen.[1800] De staat van oorlog met Frankrijk leidde tot een sterke afname van de import van op wijn gestookte distillaten.[1801] Er was geld te verdienen in de branderij.

Een aantal zakenlieden onder leiding van schepen Hendrick Roeters lanceerde een plan om de branderij in Amsterdam groots aan te pakken. Het was de expliciete bedoeling van de Amsterdamse branders om Weesp uit de markt te drukken en de hoofdrol in de branderij over te nemen. Het stadsbestuur steunde dit plan met goedkope grond en belastingvoordeel. De branders werd korting op allerlei accijnzen beloofd, zoals die op het gemaal, de turf en de kolen.[1802]

[1790] SAA 5039-4 (Thesaurieren) 113-113vo (17 juni 1670).
[1791] SAA 5039-4 (Thesaurieren) 117 (22 juli 1670).
[1792] SAA 5025-27 (Vroedschap) 98vo (13 februari 1671). De stad bleef steun verlenen. Toen in 1699 een van de huizen afbrandde, werd het op stadskosten herbouwd: SAA 5039-9 (Thesaurieren) 53vo (27 januari 1699).
[1793] SAA 5025-27 (Vroedschap) 99vo-100 (20 februari 1671).
[1794] SAA 5025-37 (Vroedschap) 100 (27 april 1686).
[1795] SAA 5039-8 (Thesaurieren) 20vo-22 (12 februari 1687).
[1796] SAA 5023-6 (Groot Memoriaal) 37-37vo (11 augustus 1671).
[1797] Van Eeghen 1987.
[1798] SAA 5025-27 (Vroedschap) 99vo-100 (20 februari 1671).
[1799] Hallema en Emmens 1968, 95.
[1800] Van Schoonenberghe 1996, 80-82.
[1801] De Vries en Van der Woude 2005, 380-383.
[1802] SAA 5025-103 (Muniment Vroedschap) 132-133 (10 februari 1677). Amsterdamse ondernemers begonnen ook in Haarlem een branderij: Acte d.d. 11 december 1671: Van Dillen 1974, 847-848.

In 1670 besloot de vroedschap tot de aanleg van een gebied waarin men deze bedrijfstak een plaats zou geven. In 1671 werd de thesaurieren verzocht een geschikte locatie te zoeken.[1803] De locatiekeuze was van groot belang, omdat de brandewijnbranderij een uitgesproken smerige bedrijfstak was. De branderij zorgde voor 'onlijdelijcke [onverdraaglijke] en continueele waessem, stoom, stanck ende vuyligheyt van 't doorlopen der spoeling [...] als onverdraegelijcke hitte, welcke allesints door hare mueren penetreert'. De spoeling was een restproduct van het brandproces; het was redelijk voedzaam en bevatte 0,8 % alcohol. De spoeling werd gebruikt om varkens te mesten. De varkensmesterij versterkte de negatieve effecten van de branderij op het milieu in de omgeving. In 1672 werd bepaald dat de branders niet meer mochten lozen op stadswater en dat de riolen moesten worden gesloten.[1804] Het brandgevaar was groot door de brandbare alcoholdampen in de brandlokalen, door opslag van turf te dicht bij de fornuizen en door rondvliegende gloeiende as.[1805]

De branderijen waren voordien niet aan een locatie gebonden; alleen aan de woongrachten waren ze niet toegestaan.[1806] Aanvankelijk wilde men de nieuw te vestigen branderijen bij de Muiderpoort onderbrengen.[1807] Uiteindelijk vond men een minder prominente locatie, tussen de Muider- en de Weesperpoort, aan de nog nauwelijks bebouwde oostkant van de Amstel, helemaal tegen de rand van de stad. Hierbij werd later expliciet gesteld dat de percelen aan het Weesperplein verboden gebied waren voor de branderijen.[1808] Het zou gaan om het gebied tussen de Nieuwe Achtergracht en de Lijnbaansgracht, van de Weesperpoort tot aan de Muiderpoort. De vroedschap gaf zijn fiat aan dit plan.[1809] Men zou beginnen met het ophogen van één blok erven. De ruimtelijke opzet van het complex was vergelijkbaar met de looierijen: het bouwblok werd door een sloot in tweeën gedeeld. Aan beide zijden lagen bouwpercelen. De middensloot was 40 voet (11,3 meter) breed; met de uitgegraven grond werden de bouwpercelen opgehoogd (afb. 121).[1810]

Gegadigden voor de grond werden door middel van aanplakbiljetten op de hoogte gebracht van de mogelijkheid om onderhands een perceel te kopen. De breedte mocht door de koper zelf worden bepaald.[1811] De eerste die zich meldde was schepen Hendrick Roeters. Hij kreeg een dag de tijd om te bepalen hoeveel grond hij voor zichzelf en een aantal andere deelnemers in zijn onderneming zou overnemen. De enige conditie betreffende het gebruik was dat er houten afvoergoten moesten komen voor de gier van de varkens.[1812] Roeters kwam de dag erna met, buiten zichzelf, negen gegadigden. In totaal werden zestien kavels afgenomen.[1813] De grondkosten werden beperkt tot 15 cent per vierkante voet.[1814] De branders verplichtten zichzelf om binnen drie maanden een branderij of mouterij in bedrijf te hebben, of in ieder geval zichtbare voorbereidingen tot de bouw te hebben getroffen. In het laatste geval moesten de benodigde bouwmaterialen op het terrein aanwezig zijn. Wie in gebreke bleef, was zijn grond

---

1803 SAA 5039-4 (Thesaurieren) 145 (20 januari 1671).
1804 Noordkerk 1748-1778, 726, keur d.d. 12 januari 1701, punt X.
1805 Van Schoonenberghe 1996, 80-82.
1806 Jan Brouwer vestigde zijn bedrijf tussen de Leidsegracht en de Raamstraat: SAA 5039-688 (Memoriael van diversche partijen) 331, 339 (mei 1664). Een compagnie van branders vestigde een bedrijf aan de Halvemaanssteeg: Contract d.d. 2 januari 1630: Van Dillen 1933, 692-693. Ook in de Tuinstraat en op Uilenburg waren branderijen: Acte d.d. 16 november 1630: Van Dillen 1933, 739; contract d.d. 9 juli 1632: Van Dillen 1933, 807.
1807 Keur d.d. 21 januari 1671: Noordkerk 1748-1778, 997.
1808 Keuren d.d. 7 oktober 1671 en d.d. 19 januari 1672: Noordkerk 1748-1778, 997.
1809 SAA 5039-4 (Thesaurieren) 93-96 (29 januari 1670); SAA 5025-100 (Muniment Vroedschap) 112vo (29 januari 1670).
1810 De kades erlangs werden even hoog als die langs de grachten rond het blok: SAA 5039-5 (Thesaurieren) 8vo (24 november 1671). Op 17 maart 1672 werd het grachtenwater ingelaten in de sloot: SAA 5039-5 (Thesaurieren) 20vo (17 maart 1672). Het was niet slechts een 'riool': de gracht zou aan beide zijden worden beschoeid met eiken sporen. Deze beschoeiing moest 'uit een hand' door de eigenaren worden aangelegd. Voor iedere voet beschoeiing kregen zij zes gulden korting op de erven: SAA 5039-5 (Thesaurieren) 112 (23 november 1672). Toen bleek dat niet alle eigenaren zich aan de afspraken hadden gehouden kreeg de rest toch deze vergoeding. De branders hadden veel krediet bij het bestuur: SAA 5039-5 (Thesaurieren) 190 (22 maart 1674). Een week later kregen zelfs branders die de wal niet hadden aangelegd, daar een vergoeding voor: SAA 5039-5 (Thesaurieren) 190vo (29 maart 1674).
1811 SAA 5039-4 (Thesaurieren) 183-183vo (16 september 1671).
1812 SAA 5039-5 (Thesaurieren) 4vo (10 november 1671).
1813 SAA 5039-5 (Thesaurieren) 6 (12 november 1671).
1814 Aanvankelijk zou de grond tegen marktprijs worden verkocht: SAA 5039-5 (Thesaurieren) 7-7vo (17 november 1671).

kwijt. Overigens stond het de kopers vrij om de branderijen in een later stadium voor een andere functie in te richten.[1815]

Hendrick Roeters wierp zich ook in een later stadium op als effectief woordvoerder en lobbyist van de branders. Het eerste punt waarop hij van zich liet horen was de bereikbaarheid van het 'Brandewijneijlant'. Voor het efficiënt functioneren moesten branderijen snel worden bevoorraad. Daarom was het wenselijk dat turfschepen de branderijen met staande mast konden bereiken. De brug over de Nieuwe Achtergracht was echter al gebouwd, en kon niet open. Om Roeters en de anderen tegemoet te komen besloten de thesaurieren de bruggen die bij de sluizen in de Weesperstraat zouden worden gebouwd met een oorgat uit te rusten. Ook de tijdelijke 'loose' brug over de Lijnbaansgracht bij de Weesperpoort zou een oorgat krijgen.[1816] Zelfs tijdens de stop op de stadswerken die in het Rampjaar werd afgekondigd, kregen de branders nog bij de thesaurieren gedaan dat een brug over de Roetersburgwal werd aangelegd.[1817] Ook de beschoeiingen van het Brandewijneiland aan de Achtergracht werden in het Rampjaar aangelegd.[1818] In 1672 werd overigens een van de vier geplande bruggen naar het brandewijneiland wegbezuinigd.[1819]

Maar een nog veel belangrijker aanvoerroute voor de branderijen was die over het IJ. Op 25 februari 1672 kwam dit punt aan de orde. De thesaurieren stelden vast dat de bouw van de sluis in de nieuw aan te leggen zeedijk over de huidige Plantage Middenlaan nog wel drie tot vier jaar op zich kon laten wachten. Daarom moest de Muidergracht (toen nog Houtgracht genoemd) zo snel mogelijk worden gegraven, zodat men door de Sint-Anthonissluis via de Houtgracht naar het brandewijneiland kon varen.[1820] Alle huizen die in de weg stonden, moesten meteen worden afgebroken.[1821] De stenen brug over de Houtgracht zou zo hoog worden dat turfschepen goed konden passeren.[1822]

Deze maatregelen hadden groot succes. De branderij werd *booming business*. Binnen de kortste keren waren in Amsterdam 63 branderijen in bedrijf.[1823] Maar dit effect was van korte duur: in de moeilijke periode die volgde op het Rampjaar hield de stad zich niet aan haar belofte de branders vrij te stellen van accijns. Bovendien kwam de import uit Frankrijk weer op gang in de aanloop naar de Vrede van Nijmegen (1678).[1824] Zo snel als de branderij opkwam ging de sector ten onder. In 1677 waren slechts drie branderijen overgebleven. De eigenaren deden per brief hun beklag bij het bestuur: in Weesp werd per ketel jaarlijks 7,50 gulden aan accijns betaald, in Amsterdam meer dan 300 gulden. De accijnzen moesten op het niveau van Weesp worden gebracht, zo betoogden de branders, anders zagen zij zich gedwongen hun bedrijf op te geven. Dit zou niet goed zijn voor de stokerij maar per saldo ook niet voor de belastingopbrengsten. De branders brachten als argument de impostmeesters van de gewestelijke belastingen wel inzagen dat een lagere belastingdruk zou leiden tot een hogere opbrengst. Die wisten wel beter: zonder bedrijvigheid geen belastingopbrengst. De burgemeesters legden de kwestie voor aan de thesaurieren. Die adviseerden om de accijnzen met vijftig procent te verlagen zoals dat ook voor de bierbrouwerij was gebeurd.[1825] Voor de brouwerij kwam deze maatregel te laat. Maar er waren altijd nog andere smerige en overlastgevende industrieën om het Roeterseiland mee te vullen. Gerrit Hegeman, eigenaar van een pakhuis, verzocht dat te mogen verhuren als teeropslag. Hij kreeg zijn zin.[1826] Ook een zwavelraffinaderij vestigde zich met toestemming van de thesaurieren in het gebied.[1827]

[1815] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 7-7vo (17 november 1671).
[1816] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 13vo (19 februari 1672).
[1817] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 32vo (18 mei 1672).
[1818] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 34-37vo (20 mei 1672).
[1819] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 25 (7 april 1672).
[1820] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 15vo-16 (25 februari 1672).
[1821] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 16vo (26 februari 1672).
[1822] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 16-16vo (26 februari 1672).
[1823] SAA 5025-103 (Muniment Vroedschap) 132-133 (10 februari 1677).
[1824] De Vries en Van der Woude 2005, 380-383.
[1825] SAA 5025-103 (Muniment Vroedschap) 132-133 (10 februari 1677).
[1826] SAA 5039-6 (Thesaurieren) 128 (13 juli 1678).
[1827] SAA 5039-6 (Thesaurieren) 3 (9 augustus 1674).

4.4 Het stadshart: centrumvorming en ruimtelijk beleid

4.4.1 De rand van de grachtengordel: van Singel tot Koningsgracht

Wat aan het einde van de zestiende eeuw nog de gehele stad was, was enkele decennia later het centrum van de vele malen grotere handelsmetropool. Dat heeft geleid tot centrumvorming. Het Singel was met de derde vergroting tussen de nieuwe grachtengordel en de oude stad in komen te liggen, maar maakte geen deel uit van het woongebied dat was gecreëerd met de aanleg van de nieuwe grachtengordel. Het Singel was de vestinggracht rond de laatste middeleeuwse stadsuitbreiding. Het water was erg breed, de bouwblokken aan weerskanten niet. De Haarlemmersluis verbond de gracht met het IJ. Daardoor was het Singel een belangrijke verkeersroute. Echt luxe wonen was er niet mogelijk. Men kon zijn façade van de nodige allure voorzien maar de bouwblokken waren veel te ondiep om tuinen van enige omvang aan te leggen, nog afgezien van het feit dat de binnenterreinen voor een groot deel waren bebouwd. De bezonning was daarmee een probleem.

Tot 1639 waren smederijen en andere bedrijven waar met aambeelden werd gewerkt er niet verboden. In dat jaar besloot men om hieraan beperkingen op te leggen vanwege het lawaai, de stank, de rook en het brandgevaar. Deze beslissing werd genomen nadat een smid een pand aan het Singel bij de Jan Rodenpoortstoren had gekocht, met de bedoeling daar zijn beroep te gaan uitoefenen. Het perceel werd hem door de stad 'weder affgehandelt' om dat te voorkomen. Vervolgens werden de aambeeldgebruikers verbannen van het Singel, de oostzijde van de Herengracht (waar tot die tijd ook alle functies waren toegestaan) en de Kloveniersburgwal, van de Amstel tot aan de Nieuwmarkt. Het was overigens beleid voor de lange termijn: bestaande bedrijven mochten blijven zitten waar ze zaten, tot het overlijden van de eigenaar. Ze mochten ze echter niet verbouwen.[1828]

De bebouwing bestond deels uit woonhuizen, deels uit bedrijfsgebouwen en pakhuizen. De aanleg van de grachtengordel had een nieuwe standaard gesteld en had uitstralingseffecten op zijn omgeving, ook in de zestiende-eeuwse stad. Dit leidde tot maatregelen om het Singel als het ware op te nemen in de grachtengordel. De eerste poging hiertoe was de (beoogde) wijziging van de naam van Singel in Koningsgracht. De nieuwe naam komt in 1616, snel na de aanleg van de grachtengordel, in bestuursstukken en keuren voor, maar is (net als andere naamswijzigingen) nooit aangeslagen bij het publiek.[1829]

Maar er zijn ook aanwijzingen dat het Singel zich langzamerhand daadwerkelijk ontwikkelde tot een wat chiquere woongracht. Een civiele transactie tussen Gillis Marcelis en de Vlaamse doopsgezinden leidde er in 1661 toe dat Marcelis' brouwerij 'Het Lam' van het Singel verdween. Marcelis kreeg tegen taxatiewaarde een strook grond, op voorwaarde dat hij zijn brouwerij zou afbreken en niet opnieuw een brouwerij zou beginnen op die locatie.[1830]

De status van een gracht was mede afhankelijk van het gebruik van de openbare ruimte. Zo klaagden bewoners over de last die ze hadden van de steenkopers die de kade belegden met steen.[1831] Een veel grotere aanslag op het woongenot was de aanwezigheid van de appelmarkt (afb. 122). Dit blijkt uit een resolutie van de vroedschap uit 1651 waarin onomwonden werd verklaard dat de appelmarkt van het Singel moest verdwijnen omdat het 'zoude strecken tot merckelijke beneficie van de stadt zoo die als in 't midden van de stadt zijnde, met schoone huijsen werde betimmert'.[1832] De Appelmarkt lag sinds 1616 tussen de Heibrug en de Raambrug. Er werden allerlei soorten fruit verkocht; het was een volle, drukke en rumoerige markt. Hij speelde zich af op het water, maar ook op de kade. Daar stonden houten huisjes, die de kooplieden pachtten van de marktmeester. Veel eigenaren verhuurden pothuizen aan de fruitboeren.[1833] De functies van marktkade en die van woongracht gingen niet samen. De vroedschap achtte de tijd rijp voor een drastische *upgrading* van het Singel. Hier was geen sprake

---

[1828] SAA 5025-16 (Vroedschap) 250vo-251 (22 juli 1639).
[1829] Zie bijvoorbeeld: SAA 5025-10 (Vroedschap) 312-313 (25 februari 1616); SAA 5025-12 (Vroedschap) 117vo-118 (28 juni 1622). Zie hoofdstuk vijf over andere pogingen tot naamswijziging.
[1830] Overeenkomst d.d. 5 maart 1661: Van Dillen 1974, 688.
[1831] SAA 5039-90 (Rekesten inzake vergunningen of klachten betreffende buurten, straten en percelen), no. 961 (ongedateerd).
[1832] De markt werd verplaatst naar de Prinsengracht, tussen de Elandsgracht en de Looiersgracht: SAA 5025-19 (Vroedschap) 200 (5 december 1651).
[1833] Kistemaker, Wagenaar en Van Assendelft 1984, 50-53; Spies, Kleijn, Smit en Kurpershoek 1991, 112.

van vergroting van het bebouwd oppervlak maar van een bewuste poging om de grachtengordel, althans voor het oog, uit te breiden. De centrale ligging wordt expliciet genoemd ter motivering van het besluit. Men verwachtte dat het verdwijnen van de markt de gracht zoveel aantrekkelijker zou maken dat binnen afzienbare tijd veel particulieren hun huizen zouden afbreken en vervangen door nieuwbouw of hun grond te gelde zouden maken. Van de verplaatsing van de fruitmarkt naar de Prinsengracht kwam door het uitbreken van de Eerste Engelse Oorlog niets terecht. De markt is tot 1895 op het Singel gebleven.

4.4.2 Een milieucontour om 'het midden en beste van de stad'

Tijdens de derde vergroting was er weinig aandacht voor de ruimtelijke ordening. De aanleg van de grachtengordel leidde tot grote veranderingen in het gebruik en het beeld van de stad. Enige tijd na de vergroting ontstond een reactie op het ontbreken van beleid tijdens de derde vergroting. De eisen die aan het aanzien en het leefmilieu werden gesteld gingen drastisch omhoog. De tolerantie van overlast begon ook in het centrum van de stad af te nemen. In 1638 bleek dat ondanks de keur die dat verbood een aantal ververijen nog buiten het concentratiegebied was gevestigd. Zij hadden de in een eerdere keur gestelde termijn laten verstrijken, met als gevolg dat zij nu het risico liepen dat hun bedrijf van stadswege zou worden ontmanteld, waarbij de 'ovens ende fournaisen gedemolieert ende in stucken geslagen' zouden worden. Het was gedaan met de 'oogluyckinge'.[1834]

Hierbij gingen argumenten van comfort en woongenot een steeds grotere rol spelen. In 1639 was er weer een geval geweest, ditmaal aan het Singel bij de Jan Rodenpoortstoren, van een smid die een pand had gekocht met de bedoeling daar een bedrijf te beginnen. Het pand was (ongetwijfeld voor een hoger bedrag) opgekocht door de stad om te voorkomen dat op deze plaats een smederij zou komen. De stad werd op centraal gelegen plekken 'merckelijk ontciert' door smederijen en aanverwante bedrijvigheid. De burgemeesters besloten naar aanleiding van deze kwestie dat het maar eens afgelopen moest zijn. Zij stelden de vroedschap voor om de 'aenzienlyxste plaetsen' te vrijwaren van bedrijven waar aambeelden werden gebruikt. Het ging om de beide zijden van de Kloveniersburgwal en het Singel en de 'oude' oostzijde van de Herengracht. Zoals altijd mochten bestaande bedrijven blijven zitten; de uitbaters mochten hun bedrijf voortzetten zolang zij leefden. Bij verbouwingen mochten de overlastgevende functies niet terugkeren. Dit voorstel werd vastgesteld en in de vorm van een keur uitgevaardigd.[1835] Deze keur heeft er ongetwijfeld toe geleid dat de situatie niet verslechterde. Maar enige verbetering was alleen op de lange termijn te verwachten: er werden verder geen bedrijven uitgeplaatst.

Dit beleid gold alleen de smederijen. Het 'midden en beste van de stadt' had nog altijd zwaar te lijden onder de lelijke bebouwing, de stank, de rook en alle andere overlast, die werd veroorzaakt door suikerbakkerijen, zeepziederijen, brouwerijen en glasblazerijen. In 1652 werd dit beleid uitgebreid naar andere bedrijfstakken. Toen werd een nieuwe regel van kracht, waarmee de nieuwvestiging van overlastgevende bedrijvigheid in het centrum van de stad zou worden voorkomen. Er werd een contour vastgesteld, die van de Buiten Wieringerstraat via de Brouwersgracht langs de westzijde van de Keizersgracht en zo tot aan de stadswal liep.[1836] Bedrijvigheid bleef toegestaan in de blokken tussen de Keizersgracht en de Prinsengracht en de gehele Jordaan. Dat gold ook voor het gebied ten oosten van de Halvemaansteeg, de Kloveniersburgwal en de Geldersekade (afb. 123).[1837] Dit besluit werd twee dagen later omgezet in een keur.[1838] In 1660 vroegen de burgemeesters aan de vroedschap om een nadere interpretatie van deze regeling: vielen bedrijfspanden die ooit deze functie gehad hadden, waarin opnieuw een van de bedrijfstakken zou worden uitgeoefend, ook onder de regeling? En hoe zat het met gebouwen die zwaar in verval waren, of zelfs gereduceerd tot een 'bloot erf'? Het antwoord op deze vragen was niet zo makkelijk te geven: de druk vanuit allerlei eigenaren is ongetwijfeld groot geweest. De zaak werd in onderzoek gegeven aan een commissie van vier leden van de vroedschap.[1839] Deze hebben geadviseerd om de bedrijfsbestemming van gesloopte en vervallen

[1834] Keur d.d. 6 augustus 1639: Van Dillen 1974, 236.
[1835] SAA 5025-16 (Vroedschap) 250vo-251 (22 juli 1639).
[1836] Zie over de door de brouwerijen veroorzaakte overlast: SAA 5020-12 (Keurboek I) 46vo (15 april 1614).
[1837] SAA 5025-19 (Vroedschap) 208vo (27 januari 1652).
[1838] Keur d.d. 29 januari 1652: Van Dillen 1974, 583.
[1839] SAA 5025-22 (Vroedschap) 207 (15 januari 1660).

gebouwen op te heffen. Drie jaar later werd dit verbod, dat op 23 januari 1660 in een keur was vervat, gebruikt tegen de bovengenoemde Cornelis Nuyts, de eigenaar van de afgebrande suikerbakkerij op de Herengracht, die zijn bedrijf niet weer mocht opbouwen.[1840] Kort daarop werd voor smeersmelterijen een concentratiegebied aangewezen en in de rest van de stad een uitsterfbeleid ingevoerd. De smelterijen mochten vanaf 1655 alleen op het Molenpad tussen de Prinsengracht en de Lijnbaansgracht en op de Lijnbaansgracht tussen het Molenpad en de Goudsbloemstraat worden gevestigd.[1841] Hiermee werd een lacune in de regelgeving opgevuld.

De regels voor het vestigen van bedrijven werden stap voor stap aangescherpt, maar het bleef bij beleid; uit niets blijkt dat op grote schaal bedrijven werden uitgekocht. Het is niet na te gaan of deze regelingen effect hadden en in welke mate sprake was van handhaving.[1842] Naar één bedrijfstak, de tingieterij, is onderzoek gedaan; hieruit blijkt dat het aantal tingieterijen in de oude binnenstad ondanks de zeventiende-eeuwse uitbreidingen nauwelijks afnam.[1843] Uit het beleid spreekt evenwel de ambitie om op termijn te komen tot een goede ordening van functies, niet alleen in de uitbreidingen maar ook in de oude stad.

4.4.3 De haringpakkerij en de teerhandel: bedrijvigheid gaat buiten beeld

De haringnijverheid was vanouds gevestigd op een na de stadsuitbreiding steeds prominenter gelegen plek aan de IJkant, in de buurt van de naar de bedrijfstak genoemde toren. Het bedrijf had zich in 1640 al uitgebreid tot op plaatsen waar dit niet gewenst was, namelijk op de Korte Prinsengracht. Er kwamen klachten van buren over het gebruik van pakhuizen voor de haringhandel.[1844] In 1643 werd de haringpakkerij aangepakt, omdat die in de nieuw ontstane 'constitutie der stadt' niet op de goede plaats was gevestigd. Het werd tijd om deze bedrijfstak een minder in het oog lopende plaats te geven. Men besloot de haringpakkerij te verplaatsen naar de Haarlemmer Houttuinen, het Prinseneiland en het Realeneiland. In de rest van de stad zou de haringpakkerij bij keur worden verboden.[1845] Op het Prinseneiland ontwikkelde de haringpakkerij zich op redelijk grote schaal.[1846]

In dezelfde periode moest ook de teerhandel eraan geloven (afb. 124). In 1642 lag ten noorden van het Haarlemmerplein nog onverkochte grond. Men was van plan om deze in het volgende jaar op een openbare veiling te verkopen.[1847] Men was in deze jaren bezig met ruimtelijke ordening: allerlei stedelijke functies werden bekeken op hun milieu-effecten en brandgevaar. De teerkoperij had de aandacht getrokken. De burgemeesters hadden de zaak in persoon geïnspecteerd, en bevonden dat veel teerkopers veel te dicht bij de schepen in de haven waren gevestigd, waardoor 'groot pericul van brandt' te vrezen was. Ook voor deze sector werd concentratie als de oplossing gezien. De burgemeesters stelden voor om de Sloterdijkergracht, de huidige Prinseneilandsgracht, te bestemmen voor de teerkoperij en dit bedrijf in de rest van de stad bij keur te verbieden. De Oudezijds Teertuinen mochten in gebruik blijven tot mei 1644, om de teerkopers de gelegenheid te geven om te verkassen. De vroedschap ging akkoord met dit voorstel.[1848]

Vijf dagen later meldden de burgemeesters dat zij de teerkopers hadden ontboden op het stadhuis, en hen de resolutie hadden voorgelegd. Zij hadden besloten de erven langs de Prinseneilandsgracht buiten de openbare veiling te houden om ze 'tot een civile prijs' aan de teerkopers te kunnen aanbieden. De teerkopers hadden hierin geen interesse getoond. Hierop

---

[1840] Als hij de ovens en andere instrumenten niet binnen twee maanden zou verwijderen zouden ze in beslag worden genomen: SAA 5023-5 (Groot Memoriaal) 97 (29 januari 1663).
[1841] Keur d.d. 2 januari 1655: Van Dillen 1974, 631.
[1842] In 1683 procedeerde de stad met hulp van advocaat Vingbooms tegen de vestiging van een smederij in de Moddermolensteeg: SAA 5039-7 (Thesaurieren) 104vo (12 mei 1683). Veel meer gevallen komen niet uit de resoluties van de thesaurieren naar voren. Van de rekesten aan het stadsbestuur zijn slechts fragmentarisch stukken bewaard gebleven. Onderzoek in het rechterlijk archief zou uitkomst kunnen bieden.
[1843] Kistemaker 1984.
[1844] SAA 5025-17 (Vroedschap) 42 (14 september 1640).
[1845] De haringpakkerij aan de IJ-oever tussen de Martelaarsgracht en de Haarlemmersluis, mocht tot 1644 gebruikt worden: SAA 5025-17 (Vroedschap) 150 (6 januari 1643).
[1846] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 70 (25 februari 1661).
[1847] SAA 5025-17 (Vroedschap) 148 (10 december 1642).
[1848] Deze lagen op de huidige Prins Hendrikkade, tussen de kop van de Warmoesstraat en de Oudezijds Kolk: SAA 5025-17 (Vroedschap) 150 (6 januari 1643).

besloot de vroedschap dat het aanbod aan de teerkopers zou worden herhaald.[1849] Weer zes dagen later lag een rekest van de teerkopers ter tafel in de vergadering van de vroedschap.

De teerkopers gaven te kennen dat ze graag op hun plek wilden blijven. Uit hun rekest spreekt weinig gevoel voor bestuurlijke verhoudingen: zij vroegen de vroedschap om een weloverwogen besluit zonder meer in te trekken vanwege hun eigen belang. Ze boden geen alternatief. De vroedschap hield voet bij stuk: de Prinseneilandsgracht zou als enige plaats voor de teerkopers worden bestemd. Om de teerkopers tot andere gedachten te bewegen, zouden ze voor de burgemeesters moeten verschijnen, die nogmaals het aanbod van de grond zouden doen.[1850] Dit heeft blijkbaar geholpen, want het jaar daarna werden de eerste percelen aan de Nieuwe Teertuinen verkocht aan de teerkopers. Andere functies dan de teerhandel waren er niet toegestaan.[1851] Als men dat toch deed, zoals in 1690, toen schepen werden gebreeuwd te dicht bij de teertuinen, werd onmiddellijk opgetreden.[1852]

Het Realeneiland was in 1643 expliciet uitgesloten van de teerhandel, omdat het te dicht bij de nieuwe waal lag. Een eventuele brand zou kunnen overslaan naar de daar liggende schepen.[1853] Maar als economische ontwikkelingen daartoe aanleiding gaven werd ook een dergelijke regel zonder meer genegeerd. In de jaren 1660 leidde een nieuw monopolie op de teerhandel vanuit Zweden tot grootschalige opslag op juist het Realeneiland. Christoffel van Gangelt en Joseph Deutz verkregen dit monopolie in 1662.[1854] In 1663 verzochten de beide heren om een opslagplaats voor hun teer.[1855] Het ging om grote hoeveelheden. De Teer Compagnie kreeg in januari 1664 een werf op het Realeneiland tot haar beschikking.[1856] Een stedelijke keur was niet altijd algemeen geldig, maar meer een beleidsinstrument in handen van de stedelijke overheid. Als dat om wat voor reden dan ook gewenst was, werd zonder meer vrijstelling gegeven.

4.4.4 Het monopolie op de ruimtelijke ordening: het verbod op verkavelen

Een aanzienlijk deel van de stedelijke bevolking woonde aan stegen en op binnenterreinen in 'cameren', krotten en andere ongeregelde bebouwing. In de loop van de zeventiende eeuw werd het ontsluiten van binnenterreinen om daarmee een zeer dichte woonbebouwing mogelijk te maken, steeds verder aan banden gelegd. Het was aan de Herengracht en de Keizersgracht bij keur verboden om stegen aan te leggen. Ook op delen van de stadsgrond in de Jordaan die bij de derde vergroting werd toegewezen aan mensen die hadden moeten verhuizen toen de grachten werden aangelegd mochten geen sloppen en stegen worden aangelegd, althans niet zonder voorafgaande toestemming van het stadsbestuur.[1857]

Maar op plaatsen waar dat niet expliciet verboden was stond het eenieder vrij om zijn grond zo intensief mogelijk te bebouwen. Hiervan was vooral sprake in de Jordaan en binnen de zestiende-eeuwse stadsgrens. Hier was eigenlijk sprake van stadsontwikkeling zonder enige bemoeienis van de overheid. Veel stegen, die dienden ter ontsluiting van de bebouwing op de binnenterreinen, waren privé-eigendom. Het kwam zelfs voor dat grotere gebieden in de stad nagenoeg zonder bemoeienis van de overheid werden herontwikkeld. De Ridderstraat en de Jonkerstraat (de enige buurt die in contemporaine beschrijvingen negatief wordt getypeerd) zijn het resultaat van een particuliere verkaveling van een aantal lijnbaanterreinen (afb. 125).[1858]

In 1643 kwam de aanleg van stegen op privégrond in het stadshart op de agenda, naar aanleiding van een concrete zaak. Jan Deyman, eigenaar van een huis op de Nieuwendijk met een grote tuin erachter, had het plan opgevat om de tuin te verkavelen en uit te geven. Daarvoor was het nodig om een ontsluitingsweg door de tuin aan te leggen in de vorm van een 'straet off gang'. Deze wijze van verkavelen en bebouwen van het grondgebied, die een maximale bebouwingsdichtheid en grondopbrengst zou genereren, had voor de eigenaar vanzelfsprekend

[1849] SAA 5025-17 (Vroedschap) 151 (11 januari 1643).
[1850] SAA 5025-17 (Vroedschap) 151vo (17 januari 1643).
[1851] SAA 5039-1 (Thesaurieren) 125vo (30 januari 1644).
[1852] SAA 5039-8 (Thesaurieren) 115vo (12 oktober 1690).
[1853] SAA 5025-17 (Vroedschap) 151 (11 januari 1643).
[1854] Inleiding tot de inventaris van het familiearchief Deutz: SAA 234.
[1855] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 129vo-130 (14 juni 1663).
[1856] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 170 (10 januari 1664). De werf was tot die tijd verhuurd aan Jan Pietersz Schols.
[1857] Handvesten 1613, 268 (keur d.d. 12 juli 1613); SAA 5020-12 (Keurboek I) 38-38vo (12 juli 1613).
[1858] SAA 5025-8 (Vroedschap) 439-440 (12 februari 1598).

grote financiële voordelen. Voor de directe omgeving daarentegen had deze werkwijze grote nadelen. Allereerst werd de stad 'gedeformeert' door de aanwezigheid van sloppen en stegen: er bestond in de zeventiende eeuw een duidelijke voorkeur voor een strakke, rechte en uniforme gevelwand. Verder was daar het brandgevaar, dat ontstond door het bouwen in hoge dichtheden, waardoor brand gemakkelijk oversloeg en de ontoegankelijkheid van de huizen die de bestrijding van de brand bemoeilijkte.

Een derde nadeel, dat in de zeventiende eeuw werd onderkend, was het besmettingsgevaar: 'door het te dicht op den anderen woonen van verscheyde huysghezinnen [zou] bij contagieuse pestilentiale tijden, het vuyr ten een ontsteeken midtsgaders de besmettinge aenneemt [toeneemt]'.[1859] Waarschijnlijk gaat het om Jan Deyman (1619-1666), anatoom en later geneesheer van het Binnengasthuis.[1860] Mocht het om de medicus gaan, dan moet worden geconcludeerd dat hij er ideeën op na hield die sterk afweken van breed gedragen aannames over de verspreiding van (met name) de pest, of uitsluitend zijn eigen (financiële) belangen volgde. Naar aanleiding van de zaak rond Deyman stelden de burgemeesters voor om de stedelijke overheid het monopolie op de ruimtelijke ordening te geven: geen enkele particuliere grondbezitter zou nog het recht hebben om zonder toestemming van de burgemeesters nieuwe straten, stegen of sloppen aan te leggen of een verkaveling te maken. De vroedschap besloot om deze resolutie om te zetten in een keur.[1861] Net als bij de meeste uitplaatsingen van bedrijfstakken ging het alleen om het tegengaan van nieuwe ontwikkeling van deze functie. Afgezien van verbreding om redenen van verkeer (zie hoofdstuk 5) bleven bestaande sloppen en stegen ongewijzigd. Veel zichtbaar effect zal deze maatregel niet hebben gehad.

4.5 Het ommeland

4.5.1 Een industrieel landschap

Het gebruik en de inrichting van het buitengebied was grotendeels gericht op de stad. Functies die werden weggedrukt uit de stad kwamen in het buitengebied terecht en op de stad gerichte rurale functies trokken naar de directe omgeving van de stad.[1862] Dit proces van attractie en repulsie was al begonnen in de middeleeuwen en had sindsdien vorm gegeven aan de stedelijke randzone. De bouw van vestingwerken zorgde voor een duidelijke begrenzing van de stad. Tegelijkertijd waren steeds meer functies niet gewenst en toegestaan binnen de muren.[1863] Zo ontstond een gebied met zeer uiteenlopende functies. Sommige ontwikkelingen buiten de stad stonden onder regie van de stedelijke overheid; zo waren de houtindustrie en de textielindustrie onderwerp van planning. De stad had greep op deze industrieën, omdat ze voor een groot deel waren gevestigd op grond die in eigendom was van de stad.

Landbouw en landschap van Holland werden in de zeventiende eeuw gedomineerd, ingericht en vaak zelfs geëxploiteerd vanuit de steden. Het slagturven, nodig voor de energievoorziening van de steden, had een verwoestend effect op het landschap in de verre omtrek. Ook de droogmakerijen, de bedijkingen en de aanleg van landgoederenlandschappen waren stedelijke ondernemingen. Direct buiten de stad bevonden zich alle functies die door hun ruimtegebruik, vervuiling, overlast of gevaar niet in de stad konden worden gevestigd of gehandhaafd. In de loop van de zeventiende eeuw nam de tolerantie van lawaai, stank, rook, brandgevaar, vervuiling en drukte steeds verder af. Het stadsbestuur moest bij het vestigen van bedrijven altijd een afweging maken tussen economische belangen en het (leef)milieu. Dat gold niet alleen voor de stad maar ook voor het buitengebied, waar land- en tuinbouw zich slecht verdroegen met vervuilende industrie.[1864] Naarmate de stad groeide werd haar periferie groter. Steeds meer land rond de stad was in gebruik voor stedelijke functies.

[1859] SAA 5025-17 (Vroedschap) 192 (6 december 1643).
[1860] Deyman studeerde vanaf 1638 medicijnen in Leiden en promoveerde in 1642 in Angers. Zijn woonplaats na terugkeer in Amsterdam is niet bekend: Middelkoop 1994, 4.
[1861] SAA 5025-17 (Vroedschap) 192 (6 december 1643).
[1862] Harten 1980.
[1863] Renes 2005, 42-45.
[1864] Over vervuiling in het buitengebied: SAA 5025-18 (Vroedschap) 136vo-137 (29 maart 1647); SAA 5025-19 (Vroedschap) 87vo (20 juni 1650); SAA 5025-19 (Vroedschap) 116vo-117 (10 september 1650); SAA 5025-19 (Vroedschap) 157 (16 juni 1651).

Het toewijzen van ruimte buiten de stad aan bedrijven stond op gespannen voet met de regelgeving tegen het buitentimmeren. In 1616 kwam Jacob Mostinge met de vraag of hij buiten de wallen ten noorden van de ramen, buiten de Raampoort, een volmolen mocht bouwen ten dienste van de lakenindustrie. Men was zeer genegen hem aan een plek te helpen maar niet op gevraagde locatie: daar was immers de nieuwe keur tegen het buitentimmeren van toepassing.[1865] Hij kreeg een plek veel verder buiten de stad, aan de westzijde van het Watergraafsmeer.[1866] Toen hij de molen vanwege de droogmaking van het meer moest verzetten kreeg hij een vergoeding van de stad, niet omdat hij daar enig recht op kon doen gelden, maar omdat de aanwezigheid van de molen een evident economisch voordeel had.[1867] Een paar jaar later kwamen de molenmeesters van de polder van Sloten met het verzoek om binnen de 100 gaarden een watermolen te mogen bouwen. Dit was eveneens in strijd met de keur op het buitentimmeren. Toch werd toestemming verleend, onder de voorwaarde dat de molen op verzoek van het Amsterdamse stadsbestuur zonder meer zou worden afgebroken.[1868]

We hebben gezien dat het beleid ten aanzien van de voorsteden niet eenduidig was en altijd onderworpen aan economische belangen: in 1617 werd op verzoek van de portiers van de stadspoorten besloten dat deze op zondag tijdens de preek open mochten, zodat de bewoners van de buitengebieden naar de kerk konden. Dit verzoek werd ingediend omdat de portiers verdienden aan iedereen die de stad inkwam of verliet.[1869] De goudleermaker Soleman mocht zijn bedrijfspand aan de Overtoom ophogen omdat in de stad geen gelegenheid was om deze tak van bedrijvigheid uit te oefenen, met name niet om het leer te drogen. Om dit bedrijf voor de stad te behouden werd hij vrijgesteld van de keur op het buitentimmeren.[1870] Ook koeienstallen werden om economische redenen toegestaan.[1871]

Het buitengebied was vooral na zonsondergang een gevaarlijke plek. In 1617 werd besloten tot de extra openstelling van de Regulierspoort 's avonds om negen uur. Veel reizigers die per boot of over de weg bij de poort aankwamen, waren gedwongen om langs de buitensingel naar de Heiligewegspoort te gaan, die 's avonds wel open was. Dit was gevaarlijk vanwege de aanwezigheid van grote aantal dieven en ander geboefte.[1872] Later werd de Heiligewegspoort elke avond van zes tot negen ieder uur eenmaal geopend.[1873] Op verzoek van de bewoners van de Amsteldijk, die nog steeds het gevaar liepen door 'boeven ende dronckaerts' te worden overvallen, ging deze regeling ook gelden voor de Regulierspoort.[1874]

4.5.2 Het molenpark

De eerste houtzaagmolen was aan het einde van de zestiende eeuw gebouwd door Cornelis Cornelisz van Uitgeest.[1875] De uitvinding van de houtzaagmolen wordt met de ontwikkeling van de haringbuis en het fluitschip tot de belangrijkste technische vindingen uit die periode gerekend. Deze lagen aan de basis van het economische succes van de Republiek. In de periode 1600-1630 werden in Zaandam 53 zaagmolens gebouwd. Het gebruik van molens werd in Amsterdam aanvankelijk met succes tegengehouden door de handzagers.[1876] Nog in 1620 werd bepaald dat er geen eikenhout maar alleen vurenhout mocht worden verwerkt in een zaagmolen aan het Kuiperspad bij de Amstel.[1877]

In 1630 werd door een aantal Amsterdamse scheepsbouwers, houthandelaren, timmerlieden, kistenmakers en anderen die gebruik maakten van gezaagd hout een compagnie opgericht die een aantal houtzaagmolens zou bouwen.[1878] Zaandam kon niet meer worden

---

1865 SAA 5025-10 (Vroedschap) 336 (27 juli 1616).
1866 SAA 5039-1 (Thesaurieren) 48vo (3 september 1616).
1867 SAA 5025-15 (Vroedschap) 150vo (4 juni 1630).
1868 SAA 5025-15 (Vroedschap) 11vo (28 mei 1628).
1869 Over de tarieven: SAA 5025-11 (Vroedschap) 33 (13 juli 1617).
1870 SAA 5025-17 (Vroedschap) 66vo (13 februari 1641).
1871 SAA 5025-17 (Vroedschap) 72vo-73 (23 maart 1641).
1872 SAA 5025-11 (Vroedschap) 93 (7 oktober 1617).
1873 SAA 5025-14 (Vroedschap) 135vo (22 januari 1626).
1874 SAA 5025-14 (Vroedschap) 177vo (5 oktober 1626).
1875 Over de ontwikkeling van de houtzaagmolen: Hart 1951.
1876 De Vries en Van der Woude 2005, 256. Zie ook de resolutie van de oudraad d.d. 25 november 1606: Van Dillen 1929, 784-785.
1877 SAA 5023-2 (Groot Memoriaal) 286 (23 juni 1620).
1878 Er werd 40.000 gulden geïnvesteerd: Acte d.d. 5 januari 1630: Van Dillen 1933, 694-696.

ingehaald, maar men deed er alles aan om de Amsterdamse houtzagerij van de grond te krijgen. Hierbij werd in het economisch beleid een draai gemaakt van 180 graden: het verbod werd opgeheven en de bouw werd krachtig gestimuleerd door de zaagmolenaars gratis grond te bieden.[1879] Aan de westkant van de stad werd een groot molenpark ingericht (afb. 126). De eerste tien jaar hoefden ze geen huur te betalen voor de molenwerven. Net als bij de scheepsbouw werd het grondbeleid ingezet voor economische doeleinden in een poging om bedrijven van buiten naar Amsterdam te trekken.

Ter ondersteuning van deze maatregel werd de import van ten plattelande gezaagd hout verboden vanaf het moment dat er voldoende capaciteit zou zijn om heel Amsterdam te bedienen.[1880] Hier lag een probleem: zaagmolens hadden ruimte nodig. Om verzekerd te zijn van een goede windvang kregen de molenwerven een zodanige maat dat de molens op 400 voet (113 meter) van elkaar kwamen te staan. Ook werd alle bebouwing verboden behalve kleine huisjes voor de molenaars.[1881] Net als de ramen enkele jaren eerder moest ook het molenpark zijn eigen toegang ('advenue') tot de stad krijgen.[1882] Dit gebeurde in de vorm van een loopbrug, oorspronkelijk zonder doorgang in de wal.[1883] In december 1630 waren de eerste zaagmolens in bedrijf. Het ging zo goed met de houtzagerij dat het jaar daarna al een verzoek om meer molenwerven de vroedschap bereikte. De burgemeesters en de thesaurieren kregen de opdracht om de hiervoor benodigde grond direct aan te kopen.[1884] Er werd bewust geld toegelegd op de molens. Later dat jaar werden opnieuw molens toegevoegd.[1885] In 1642 kregen de thesaurieren opdracht om opnieuw land te kopen om het molenpark (en de ramen) te kunnen uitbreiden.[1886] Dit land werd het volgende jaar verhuurd aan de zaagmolenaars.[1887] In 1652 kregen twaalf zaagmolenaars toestemming om een klein huisje op hun molenwerf te bouwen.[1888] In 1655 werd met Rijnland onderhandeld over de aankoop van de Kostverlorenvaart, met de bedoeling om de vaart te gebruiken voor de opslag van hout.[1889] Datzelfde jaar kwamen opnieuw aanvragen binnen om zaagmolens te mogen plaatsen.[1890] In 1661 werden het molenpark met acht werven uitgebreid.[1891] Deze werven werden aangelegd bij het Pesthuis en waren alleen voor een bepaald type zaagmolen: eigenaren van molens die groter hout verwerkten en daarom een grotere 'zijdelsloot' of invaart nodig hadden, konden zich bij de stadslandmeter melden met het verzoek

---

[1879] Zie ook: Van den Hoek Ostende 1970. Volgens Van den Hoek Ostende ging deze vrijstelling pas in 1667 in. Hij gaat voorbij aan de economische politiek die er de basis van vormde.

[1880] In 1621 werd import van gezaagd hout verboden: SAA 5020-12 (Keurboek I) 277vo-278 (16 november 1621). Deze keur werd tien jaar later vernieuwd: Keur d.d. 18 juli 1631: Van Dillen 1933, 767-768.

[1881] SAA 5025-15 (Vroedschap) 152-153 (26 juni 1630). In 1650 probeerden de Amsterdamse houtkopers opnieuw om de concurrentie de nek om te draaien: zij vroegen de verkoop van houtwaren buiten de fortificatie te verbieden. De zaagmolenaars kwamen meteen met een 'antidotael request': SAA 5025-19 (Vroedschap) 52 (28 januari 1650).

[1882] SAA 5025-15 (Vroedschap) 166 (17 september 1630). Waar de toegang precies moest komen, werd nog onderzocht, maar de molens moesten over het water goed bereikbaar zijn.

[1883] SAA 5025-15 (Vroedschap) 174vo (11 december 1630).

[1884] SAA 5025-15 (Vroedschap) 202 (24 mei 1631).

[1885] SAA 5023-3 (Groot Memoriaal) 106-107vo (21 november 1631). Enkele jaren later wilden de eigenaren dat de molens vrij verhandelbaar werden, maar de stad behield zich het recht voor om binnen en buiten de vrijheid zoveel molens te plaatsen als zij wilde: SAA 5025-16 (Vroedschap) 199 (14 juni 1638).

[1886] Het ging om een flinke oppervlakte: 'niet alleen seeckere 6 maden landts gelegen besuijden de zaeghmoolens ontrent de Raempoort, maer ook noch drie ofte vier weeren landts daer naest aen gelegen': SAA 5039-33 (Oudraad) 94 (29 januari 1642).

[1887] SAA 5039-1 (Thesaurieren) 125 (16 september 1643).

[1888] SAA 5039-1 (Thesaurieren) 144vo (11 maart 1652). De huisjes mochten niet groter dan 21 bij 41 voet worden en er moest precario voor worden betaald. Een jaar later kregen ook zestien zaagmolenaars bij de Amstel, die voortkwamen uit dezelfde compagnie, toestemming een klein woonhuis bij hun molen te bouwen: SAA 5039-1 (Thesaurieren) 144vo (12 maart 1653).

[1889] SAA 5025-20 (Vroedschap) 229 (15 januari 1655).

[1890] SAA 5025-20 (Vroedschap) 242 (3 maart 1655).

[1891] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 73 (12 maart 1661). In 1656 was een verfmolen toegevoegd aan het molenpark. Tegelijkertijd zou men proberen om de Zaanse verfmolen te laten sluiten; Amsterdam had het alleenrecht gekregen van de Staten van Holland: SAA 5025-21 (Vroedschap) 161 (25 november 1656). Later kreeg men lucht van een voornemen van het Leidse stadsbestuur om een of meerdere verfmolens toe te staan. Men zou proberen om Leiden van zijn voornemen te doen afzien, en als dat niet zou lukken, aansturen op een verbod, om de inkomsten van het Rasphuis veilig te stellen: SAA 5025-23 (Vroedschap) 94vo (9 december 1660). In 1660 was een stukje grond bij het Jan Hanzenpad verhuurd voor een papiermolen: SAA 5039-2 (Thesaurieren) 53 (17 maart 1660).

om een molenwerf.[1892] Er werd ook terrein uitgegeven voor de opslag van hout, omdat de stadsgracht er meestal helemaal vol mee lag.[1893] De stad verzorgde de infrastructuur in de vorm van sloten en bruggen.[1894]

Na de vierde vergroting kwamen ook aan de oostzijde van de stad, op flinke afstand van de stadswal, zaagmolens. Men besloot hiertoe een braak bij het Nieuwe Diep te dempen.[1895] Deze aanleg maakte onderdeel uit van een nieuw beleid: men had besloten om iedereen die een zaagmolen wilde, de mogelijkheid te bieden er een te bouwen. Het stadsbestuur wilde deze succesvolle bedrijfstak nu in zijn geheel naar Amsterdam trekken. De molens moesten tegen de gerechtsgrens aan komen te staan, 'in 't uijterste van [de] jurisdictie'.[1896] De zaagmolen van Cornelis Claesz Cool, die was afgebrand, mocht niet worden herbouwd omdat hij te dicht onder de vestingwal stond.[1897] Men besloot land aan te kopen tussen de Amstel en de Outewalerweg.[1898] De verbouwing van de stadswatermolens tot houtzaagmolens was onderdeel van het nieuwe beleid om de zagerij te faciliteren.[1899] Amsterdam was altijd klaar om in te spelen op de marktvraag naar molenwerven; de concurrentie met de Zaanstreek speelde hierin een grote rol. Ook direct onder de stadswal kwamen zaagmolens. Er werd bij de Outewalerweg grond aangekocht om houtzaagmolens te plaatsen.[1900] In april kregen de molenaars het land toegewezen.[1901] Er werd een pad van de zaagmolens naar Oostenburg aangelegd. Op verzoek van de molenaars werd een travers of zijweer aan de vesting gebouwd, zodat zij geen gevaar liepen bij ongelukken op de geschutswerf, die op de stadswal lag.[1902]

Ook direct buiten de Weteringpoort werden zaagmolens gebouwd. De stad liet een sloot midden door het weer graven waar de molens werden gebouwd. Deze sloot werd aan weerszijden voorzien van kades, zodat hij op Amstelpeil kwam te liggen. Hij werd uit de polder gesneden, zodat het hout niet geschut hoefde te worden.[1903] Kort daarop verschenen ook molens buiten de Muiderpoort.[1904] Zo kreeg de houtzagerij een zeer prominente aanwezigheid in de industriële randzone van Amsterdam.

4.5.3 De textielindustrie

Ramen en blekerijen waren wegens het grote ruimtebeslag buiten de stad gevestigd (afb. 3). Op 21 februari 1614 werd vastgesteld dat op de kortst mogelijke termijn een oplossing moest worden gevonden voor de blekerijen die voor de nieuwe fortificatie hadden moeten wijken: een aantal commissarissen en de landmeter Sinck kregen de opdracht om zowel binnen als buiten de stad plaats te zoeken voor deze bedrijfstak.[1905] Op 5 maart werd deze opdracht uitgebreid: of de heren ook nog uit wilden kijken naar plaatsen voor de ramen voor de droogscheerders en de lakenbereiders.[1906] Op 12 april 1614 – de eigenaren van de zeventig ramen die zouden moeten verdwijnen liepen de deur plat – werd besloten de zaak uit te stellen totdat bekend zou zijn hoe de stad zou omgaan met de bewoners van de paden buiten de nieuwe vesting. Als dat niet snel genoeg bekend zou zijn, moesten de ramen tijdelijk bij het Karthuizerklooster worden ondergebracht.[1907]

[1892] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 77 (14 april 1661). Een aanvraag voor een extra molen op deze locatie werd afgewezen omdat die te dicht bij de stad zou komen: SAA 5039-2 (Thesaurieren) 180 (13 maart 1664).
[1893] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 123 (14 april 1663). De houtzagers gaven te kennen dat zij niet in de gelegenheid waren om alle hout uit de stadsgracht te halen. Vooral in de herfst, als zij voor de hele winter hout insloegen, was de capaciteit van de sloten bij lange na niet genoeg. Zij stelden voor om hout over de breedte van een vlot tegen de palissaden in de stadsgracht te leggen: SAA 5039-4 (Thesaurieren) 1 (6 september 1668).
[1894] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 128-128vo (25 mei 1663).
[1895] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 180 (13 maart 1664). De braak werd opgemeten door Jan Brandlicht.
[1896] SAA 5025-24 (Vroedschap) 118vo (3 april 1664).
[1897] SAA 5039-3 (Thesaurieren) 130vo (31 maart 1667).
[1898] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 184 (4 april 1664); SAA 5039-2 (Thesaurieren) 187 (19 mei 1664).
[1899] SAA 5025-24 (Vroedschap) 224-224vo (17 maart 1665). Zie over de watermolens hoofdstuk 6.
[1900] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 184 (4 april 1664).
[1901] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 187 (19 mei 1664). Het ging om het Gasthuisland en een stuk grond dat was aangekocht van de weduwe Bartels, ten oosten van de Amstel, aan de buitenrand van de nieuwe honderd gaarden.
[1902] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 186vo (14 mei 1664).
[1903] SAA 5039-4 (Thesaurieren) 3 (10 oktober 1668).
[1904] SAA 5039-4 (Thesaurieren) 64-64vo (22 augustus 1669).
[1905] SAA 5025-10 (Vroedschap) 213-214 (21 februari 1614).
[1906] SAA 5025-10 (Vroedschap) 220 (5 maart 1614).
[1907] SAA 5025-10 (Vroedschap) 223 (12 april 1614).

Op 13 juni kwam de commissie met een nieuwe plek voor de ramen. Het betrof hier volgens de raadsleden een 'hooftneringe', een voor de stad belangrijke bedrijfstak. Daarom werd snel een oplossing bedacht: twee weren stadsland buiten de Bloemgracht zouden worden ingericht voor het opstellen van de ramen.[1908] Ook zou een brug worden aangelegd zodat een uitstekende verbinding met de stad ontstond.[1909] De Raambrug en de Raampoort kwamen te liggen ter hoogte van de Bloemstraat. Om in de toekomst verdere illegale ophoging en bouw te voorkomen werd een opmerkelijke maatregel genomen: de stad zou de ophoging van de grond en de bouw van alle voor de bedrijfstak noodzakelijke gebouwen, zoals 'raemhuyskens' en installaties zelf op zich nemen. De lakenbereiders moesten jaarlijks huur afdragen aan de stad.[1910]

Op 1 september 1614 kon de herhuisvesting van de blekers geen uitstel meer verdragen. De stad zag zich gedwongen om ze een nieuwe plek te geven. Er was geen betere plek te verzinnen dan een stuk land buiten de stad, iets ten zuiden van de Raampoort. Ook voor deze bedrijfstak werd besloten dat de stad zelf de ophoging en bebouwing, zoals spoel- en wachthuisjes, zou verzorgen, ook weer om te voorkomen dat er woonbebouwing zou komen.[1911] In de zomer van 1615 werd besloten hoe de huisjes eruit zouden zien: een deel breed, twee en een half deel lang, hoog aan de lange zijde zes voet, nokhoogte 13 voet met een schuine kap.[1912] Tijdens de uitvoering van de vierde vergroting werden tijdelijk terreinen uitgegeven ten behoeve van ramen die moesten worden verplaatst.[1913]

In 1663 bestond opnieuw grote behoefte aan grond voor de aanleg van bleekvelden. De bemoeienis van de stedelijke overheid beperkte zich na de vierde vergroting niet tot de stadsgrond. In 1663 werd bepaald dat het eenieder vrij zou staan om op zijn eigen grond buiten de wallen ramen, bleekvelden en groentetuinen aan te leggen, maar dat de huisjes die bij de ramen en bleekvelden werden gebouwd, allemaal moesten worden uitgevoerd volgens een ontwerp dat door de stad werd voorgeschreven.[1914] Een huisje dat Evert Pietersz bij zijn raam had laten bouwen en dat groter was dan het voorgeschreven ontwerp ('ordre') werd op last van de stad gesloopt.[1915]

4.5.4 Kruitmolens

Kruitmolens waren vanwege het explosiegevaar verder buiten de stad gevestigd dan de andere industriële activiteiten. Al in 1549 was bepaald dat de vervaardiging van buskruit minstens veertig roeden buiten de stad moest plaatsvinden en dat de bedrijfsgebouwen geen harde daken mochten hebben, zodat bij ontploffingen de muren werden ontzien.[1916] Aan de Overtoom bevond zich een concentratie van kruitmolens. Bij de molens stonden pakhuizen waar het kruit opgeslagen werd, nadat het was gedroogd op een 'stoof' of kachel. In 1622, 1624 en 1625 ontploften kruitmolens aan de Overtoom.[1917]

Dit leidde tot een voortdurende stroom klachten. De mensen kregen hun huizen niet verhuurd, ook niet als winkel, omdat zelfs de voorbijgangers gevaar liepen. In 1625 werd een commissie ingesteld die met voorstellen moest komen.[1918] Het resultaat, een jaar later, was een beleid dat de economische belangen wel erg ver boven de veiligheid stelde. Alle bestaande molens mochten blijven staan en er mochten zelfs nog molens bijkomen. Nieuwe kruitmolens mochten pas worden gebouwd na inspectie van de locatie en met toestemming van schout en schepenen. Op het moment dat één molen zou ontploffen zouden alle molens moeten worden afgebroken. Er zou een opzichter worden aangesteld die zou moeten waken over de

---

[1908] Deze opmerking kreeg ook een gevolg in de vorm van de oprichting van een lakenhal: SAA 5025-10 (Vroedschap) 252 (6 oktober 1614). Over de zin hiervan bestond twijfel, maar in 1616 werd tot oprichting besloten: de Agnietenkerk, tegenover de kapel 'De Heylige Stede' aan het Rokin, werd als lakenhal ingericht: SAA 5025-10 (Vroedschap) 326 (4 mei 1616). Nog die zomer mocht 100.000 gulden belasting worden gelicht ten behoeve van de oprichting van de lakenhal: SAA 5025-10 (Vroedschap) 341 (19 augustus 1616).
[1909] Jansen 1968-1969; Breen 1911.
[1910] SAA 5025-10 (Vroedschap) 232 (13 juni 1614).
[1911] SAA 5025-10 (Vroedschap) 241 (1 september 1614).
[1912] SAA 5039-33 (Oudraad) 20 (1 juni 1615).
[1913] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 108 (9 januari 1663).
[1914] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 147vo (7 september 1663).
[1915] SAA 5039-2 (Thesaurieren) 152vo (10 oktober 1663).
[1916] Keuren d.d. 22 november 1548 en 10 mei 1549, Van Dillen 1929, 195-196.
[1917] Moll 1950.
[1918] SAA 5025-14 (Vroedschap) 56vo (11 januari 1625).

aanwezigheid van een bepaalde maximumhoeveelheid kruit in de molens. De opzichter moest worden betaald door de kruitmakers.[1919] Van de ambtelijke integriteit van deze functionaris moeten we ons niet te veel voorstellen. Nu was het ruimtelijk beleid in het algemeen al geen toonbeeld van regelzucht op het moment dat economische belangen in het geding waren, maar deze regeling is zelfs daarbij vergeleken nog erg liberaal. De kruitmolens bleven staan waar ze stonden.[1920]

In het Rampjaar was de situatie totaal anders: de kruitmolens moesten blijven functioneren, nu ook in de stad. Bij de inundatie van de Buitenveldertse Polder werd het peil zo laag gehouden dat de kruitmolens konden blijven functioneren.[1921] Tegelijkertijd werd een glasblazerij in het nog nauwelijks bebouwde stadsdeel ten oosten van de Amstel ingericht als kruitmolen.[1922] Aan de Nieuwe Vaart, tegenover Wittenburg, kwam in het Rampjaar een kruitmolen. Deze zou net als de andere door particulieren worden geëxploiteerd, maar het ging om een tijdelijke voorziening, die moest worden afgebroken als de stad daarom zou vragen.[1923] In 1674, toen dat het geval was, werden de kruitmakers ontboden op het stadhuis. Ze kregen te horen dat ze hun bedrijf weer buiten de stad moesten uitoefenen.[1924]

4.5.5 Het Pesthuis

Net als de kruitmolens werd het pesthuis vanwege het gevaar voor de volksgezondheid buiten de stad gevestigd. De regenten van de gasthuizen meldden de vroedschap tijdens een pestepidemie in de zomer van 1617 dat 'by tyde van sware peste' niet genoeg plaats was om alle zieken te kunnen bergen. Ook vreesde men dat vanuit het Pesthuis de patiënten van de ernaast gelegen gasthuizen besmet zouden raken. Daarom werd een giethuis buiten de stad bij de Overtoom bestemd tot pesthuis. Naast de ligging in het buitengebied, op een afstand van de stad die veilig werd geacht in verband met het besmettingsgevaar, had dit gebouw als voordeel dat het van achteren per schip bereikbaar was zodat pestlijders niet over de Overtoom hoefden te worden aan- en afgevoerd. Men besloot om met de eigenaar van het gebouw te onderhandelen over de aankoop.[1925] In 1630 was dit pesthuis ernstig in verval. Daarom werd een nieuw ontwerp gemaakt. De regenten van het Sint Pietersgasthuis vroegen of de stad de materialen kon leveren en boden aan zelf het arbeidsloon te betalen. De stad besloot een vast bedrag van 24.000 gulden beschikbaar te stellen: de regenten moesten maar zien of ze het in de raad vertoonde ontwerp wilden uitvoeren, dan wel een nieuw ontwerp wilden laten maken.[1926]

Het nieuwe pesthuis werd gebouwd op flinke afstand van de stad, ten noordoosten van de Overtoom. Het stond op een terrein dat in eigendom was van het gasthuis. Niet alleen in de keuze van de locatie maar ook in het ontwerp trachtte men het besmettingsgevaar te verkleinen. Het gebouw was omgeven door een gracht en was door middel van de Pestsloot (op de locatie van de Bosboom Toussaintstraat) verbonden met de stadsgracht. De sloot liep onder het gebouw door en verbond het aan de landzijde met het kerkhof. Het gebouw had een vierkante plattegrond; boven de zalen was een gaanderij vanwaar het personeel de patiënten kon observeren (afb. 127 en 128). Binnen het gebouw was de hygiëne optimaal: er waren geen bedsteden, maar open kribben. De plavuizen vloeren waren zo aangelegd dat schrobwater via gaten in de vloer naar een riolering werd geleid.[1927]

4.5.6 Drukinktfabricage

[1919] SAA 5025-14 (Vroedschap) 136 (22 januari 1626). In 1658 werd op verzoek van omwonenden ingegrepen toen een kruitmaker vlak bij zijn kruittoren bezig een kachel te bouwen om kruit te drogen: SAA 5023-4 (Groot Memoriaal) 168vo (8 oktober 1658). Het jaar daarna werd deze levensgevaarlijke situatie weer toegestaan: SAA 5023-4 (Groot Memoriaal) 203vo (3 juli 1659).
[1920] Acte d.d. 5 maart 1671: Van Dillen 1974, 830.
[1921] Vroedschapsresolutie d.d. 23 juni 1672: Van Dillen 1974, 858-859.
[1922] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 43 (10 juni 1672).
[1923] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 85 (15 augustus 1672).
[1924] SAA 5039-5 (Thesaurieren) 198vo-199 (15 juni 1674). De kruitmolen op Wittenburg werd verbouwd tot herberg, aanvankelijk deels illegaal: SAA 5039-7 (Thesaurieren) 160 (4 september 1685).
[1925] SAA 5025-11 (Vroedschap) 33 (13 juli 1617).
[1926] SAA 5025-15 (Vroedschap) 152 (20 juni 1630).
[1927] Veerkamp 1999.

In de zeventiende eeuw nam de productie van boeken, prenten en kaarten in Amsterdam sterk toe. Iedere drukker maakte zijn eigen inkt. De vervaardiging van drukinkt had grote risico's. Deze bedrijfstak moest vanwege het brandgevaar buiten de stad worden uitgeoefend. De inkt werd vervaardigd uit roet en lijnolievernis, die door het langdurig koken van lijnolie werd verkregen. Deze vervaardiging van de grondstof vond plaats op een primitieve manier en was zeer brandgevaarlijk. Buiten de stad werden kuilen gegraven, waarin de olie werd gekookt. De vlammen laaiden vaak hoog op. In 1642 werd daarom een klein eilandje buiten de Haarlemmerpoort aangewezen voor de fabricage, die overal elders werd verboden. Kort daarop bleek dat ook op de buitensingel tussen de Leidsepoort en de Utrechtsepoort inkt werd gemaakt. Dit was geen geschikte plaats. Hier liep een drukke verkeersroute. Paarden sloegen op hol door de plotseling oplaaiende vlammen. Omwonenden hadden last van de aanwezigheid van de arbeiders, die grote hoeveelheden brandewijn dronken om de rook en de stank van de kokende olie te kunnen weerstaan. Na klachten werd in 1687 daarom weer een nieuwe plek aangewezen, ditmaal aan de oostkant van de stad, op de buitenste helling van de zeedijk tegen de Nieuwe Vaart.[1928]

4.6 Besluit: een nieuw functioneel profiel

Met de stadsuitbreidingen kreeg Amsterdam een functioneel profiel waarbij stedelijke functies in toenemende mate werden uitgesorteerd. In de zestiende-eeuwse stad werd een aanzet gegeven tot centrumvorming, de grachtengordel was bedoeld voor het wonen en de buitenstad kende een gemengd gebruik van wonen en werken. De aanleiding voor deze ver doorgevoerde functiescheiding lag in het aanwijzen van grachten waar uitsluitend werd gewoond. De nieuwe stedelijke wooncultuur vereiste dat men kon wonen zonder overlast van stank, rook, vervuiling, lawaai en drukte. Met de aanleg van de grachtengordel werd een woonstad aangelegd, die de contramal vormde van de werkstad erbinnen en erbuiten. De Herengracht was de best georganiseerde woongracht; hier woonden de rijken op loopafstand van de Dam, van de beurs en het stadhuis. De allure van de Herengracht straalde af op de 'binnenzijde' van de Keizersgracht; in het denken over ruimtelijke ordening werd uitgegaan van bouwblokken en niet van grachten. De buitenkant van de Keizersgracht was van mindere statuur, maar ook bestemd voor wonen.

De derde vergroting bestond, grof gezegd, uit een gebied waar een (nieuw ontwikkelde) regelgeving van kracht was en een gebied waar nauwelijks regels golden. De Jordaan maakte de aanleg van de grachtengordel mogelijk door een oplossing te bieden voor de ruimtelijke ordeningsproblematiek. Door middel van verkeersplanning, enorm grote kavels en het strenge regelgeving die het bouwvolume aan banden legde, schiep men de voorwaarden voor de ontwikkeling van een exclusief woongebied. Binnen deze voorwaarden kon iedereen zijn gang gaan. Er werden in eerste instantie nauwelijks beperkingen opgelegd aan de functies (lees: bedrijvigheid) in de grachtengordel. Het beleid was voorwaardenscheppend; de functionele zonering was impliciet. Aan de woongrachten werden wel bedrijven gevestigd. De regelgeving was niet fundamenteel verschillend dan elders, maar de reacties op bedrijfsvestiging wel. Bedrijven die er eenmaal gevestigd waren konden echter niet worden aangepakt op basis van regelgeving, maar alleen door ze uit te kopen.

Het vestigingsbeleid was aanvankelijk reactief en faciliterend. Het uitgangspunt was om minimaal in te grijpen in de bestaande (of nieuw ontstane) situatie. Maar juist in de grachtengordel bestond de vraag om overheidsingrijpen. Particulieren oefenden bij rekest druk uit op het stadsbestuur om bepaalde functies te weren. Pas als zo'n rekest een zekere zwaarte (lees: een groot aantal ondertekenaars) kreeg bereikte het de agenda van de thesaurieren of de vroedschap. En dan nog werd uiterst terughoudend gereageerd. Uiteindelijk verdwenen de meeste bedrijven van de grachten door zelfregulering: bedrijfsgebouwen werden opgekocht door particulieren en vervolgens gesloopt en vervangen door luxe woonhuizen. Ruimtelijke ordening, het binden van functies aan regels, was geen formaliteit en was niet verplicht. Het stadsbestuur kon volledig naar eigen inzicht handelen. Er bestond niet zoiets als regelzucht: regels werden alleen op basis van een reële behoefte uitgevaardigd. Veel regels werden niet gehandhaafd en moeten eerder worden gezien als beleidsinstrument dan als echte regelgeving.

[1928] Over de drukinktfabricage: Van Nierop 1956; Van Rossum 1956; Van Nierop 1959.

Als reactie op het ontbreken van beleid tijdens de derde vergroting werden in de periode na 1620 allerlei maatregelen genomen om de gevolgen van de vergroting op te vangen. De grachtengordel had een nieuwe standaard gezet en had een sterke inwaartse uitstraling. Binnen de zestiende-eeuwse grenzen ontwikkelde zich het centrum, waar ondanks allerlei maatregelen een sterke functiemenging bleef bestaan. Door de nieuwbouw van het stadhuis, de beurs, allerlei andere grote stadsgebouwen en veel particuliere woningbouw had het centrum sterk gewonnen aan aanzien, maar ook aan contrast: het gebied had zijn bedrijvige karakter niet geheel achter zich gelaten. Het uitsluiten van nieuwvestiging was regel, maar het uitplaatsen van bestaande bedrijven gebeurde slechts bij hoge uitzondering. Het succes van dit beleid was dus afhankelijk van de mutatiegraad, terwijl het beleid zelf juist aanzette tot inertie. Voor sommige van de meest brandgevaarlijke of vervuilende bedrijvigheid werden ad hoc gebieden bestemd.

In de vierde vergroting werden niet alleen functies weggedrukt uit de grachtengordel. In tegenstelling tot de Jordaan werd nu ook de buitenstad volledig doorontworpen en voorzien van een functionele indeling. Er werd een expliciete zonering gehanteerd. Iedere bedrijfstak kreeg een plek, waarbij enerzijds werd voldaan aan vestigingseisen en anderzijds de milieu-effecten werden ingecalculeerd. Functies werden waar nodig geconcentreerd. Er werden nieuwe gebieden gecreëerd, speciaal ontworpen voor de functies die niet aan de grote grachten waren toegestaan. De ernstigste overlastveroorzakers werden ondergebracht tegen de rand van de stad. Er werd een uitbreidingsplan opgesteld waarin alle functies op weloverwogen wijze een plek konden krijgen.

Bedrijven die vanwege hun grote ruimtebehoefte niet in de stad pasten, werden ondergebracht in het buitengebied. Het ging vooral om de houtnijverheid en de textielindustrie. De stadsrand was in gebruik voor stedelijke functies waarvoor binnen de vesting geen plaats was of die teveel gevaar opleverden, zoals kruitmolens en instellingen waar lijders aan besmettelijke ziekten werden verzorgd.

Het was moeilijk om te komen tot een zorgvuldig uitgewerkte regelgeving. Hiervoor was een inschatting nodig van de toekomstige ontwikkeling van een stadsdeel. Bovendien was uiterste terughoudendheid in het uitvaardigen van regels het uitgangspunt van de stedelijke overheid.

Er zaten aanvankelijk veel lacunes in het stedenbouwkundig beleid. Het duurde lang voordat men ertoe kwam om regels uit te vaardigen die overlastgevende bedrijvigheid aan banden legde. Deze zou men kunnen toeschrijven aan het gebrek aan ervaring met grootschalige stadsuitbreiding. Een andere verklaring ligt in het maximaliseren van de bebouwings- en gebruiksmogelijkheden van de grond en daarmee van de opbrengst. Ruimtelijke ordening behartigt een collectief, stedelijk belang, dat particuliere belangen overstijgt en ondergeschikt maakt. Dat was een moeilijk proces. Op het gebied van de ruimtelijke ordening werkte de wet van de remmende voorsprong: de ambities reikten ver maar de realiteit was weerbarstig. Toch was Amsterdam de meest geordende grote stad van Europa.